

Адріан Кащенко

Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове

**Оповідання перше (роки 1483–1589).
Про початок козаччини і боротьбу її з
татарами та турками**

Давнина України

Не до ладу було б починати оповідання про запорожців, не згадавши попередю хоч коротенько про часи давнього життя України, бо запорожці були дітьми України і весь час свого життя дбали про неї, захищали її від ворогів та обстоювали її права й волю.

Всі землі понад великими річками Дніпром, Бугом, Дністром та Сяном з давніх-давен були залюднені східнослов'янськими племенами. Племена ті жили окремими громадами і управлялися вільними радами громадян, які обирали собі на радах (вічах) правителів — князів.

На північ та на схід од слов'ян жили фінські племена, з котрих найбільшими були по річках Оці та Волзі мордва й черемиси.

У давні часи слов'янські племена розселялися

від річки Тиси, що впадала в Дунай, тільки до Дніпра, так що землі понад Дніпром були на краю слов'янських земель, і через те землі ті й прозвані були Україною. Проте з часом слов'яни посунулися з своїми селитьбами й на фінські землі: на річку Двіну, озера Чудське та Ільмень та на річки Волгу й Оку і почали й там складати свої громади й князівства. З початку X століття, після народження Христа, за часів князювання у Києві Олега, верх над усіма східнослов'янськими племенами взяло плем'я полян, що жило на правому боці середнього Дніпра, маючи своїм осередком город Київ. Земля полян здавна звалася Руссю, і ця назва разом з поширенням влади київських князів, поширилася й на всі слов'янські племена, підвладні київським князям.

За часів київського князя Володимира поляни, по волі князя, року 988 приєдналися до грецької християнської віри, а згодом християнство поширилося й на останні східнослов'янські племена. Разом з грецькою вірою слов'яни придбали письменство і почали потроху виробляти свою власну культуру.

Той же князь Володимир об'єднав усі слов'яно-руські племена в одну велику руську державу, що ширилася од річки Тиси за Карпатськими горами до Дону й Азовського моря і од Білого моря до Чорного. Та тільки недовго була

та єдність. Великий обшир земель, що посіли слов'яно-руські племена, та брак у ті часи шляхів робили неможливим спільне життя таких великих земель, і скоро велика руська держава Володимира зруйнувалася і розбилася на багато князівств. До того ще Володимир, помираючи, поділив руські землі поміж своїми синами, а слідом по ньому всякий князь поділяв своє князівство поміж своїми дітьми. Ще син Володимира Ярослав сяк-так держав у слухняності своїх братів і мав під своєю рукою всі руські землі, окрім Полоцької, а вже за часів його онуків ніхто не хотів слухатися київського князя. Не минуло й ста років, як велика Київська держава розбилася на кілька десятків, а далі й сотень князівств. Врешті дійшло до того, що мало не у всякому городі був свій князь.

Всі ті князі поміж собою ворогували; всякому з них бажалося мати більше підвладних сіл і городів, і от вони, узброївши своїх людей, ходили воювати сусідів, скидали своїх родичів з князівства, іноді об'єднували до купи чималі краї, котрі з часом знову поділялися поміж їхніми дітьми й онуками.

Під час своїх змагань та сварок князі часто наймали за гроші вояків чужосторонніх: варягів, або степових хижаків, які, скориставшись занепадом Русі, опанували південними степами. Раніше то були печеніги, а пізніше половці.

Найбільше лиха від тих сварок та війн зазнав

Київ. Цей город був найславніший і найбагатший з городів, розкиданих по руських землях. За часів Володимира та Ярослава він прикрасився великими та славними церквами й монастирями, був обсіпаний великими земляними валами з міцною посеред них мурованою брамою, що звалася Золотою брамою, і тепер жив згадками про свою славу. Через те всякий більш жвавий князь неодмінно домагався бути князем у Києві та старшинувати над усіма руськими князями.

Через ті колотнечі та війни руські городи руйнувалися, людність біднішала, сила Русі щодалі все дужче занепадала. Цим скористалися сусіди Русі — степовики-половці, що до того часу зігнали з південних степів печенігів та обрив і таборилися по всіх степах од Волги до Дніпра. Вони набігали на руські землі, випалювали села й городи, а людей забирали у неволю.

Найбільше від тих нападів знову-таки діставалося Київщині, бо вона була найближче до степів. Врешті у XI столітті половці зігнали руських з степів на північ, опанували Дніпром од лиману до Орелі, поширилися й на устя Бугу та Дністра і таким чином перетяли стародавні руські шляхи до Чорного моря й Царгорода.

Поки через тяжкі обставини Київщина і взагалі Україна все дужче занепадала, північно-східні руські землі, захищені од нападів

степовиків лісами й болотами, зміцнювалися і склали в XII столітті між річками Волгою й Окою чималу державу — Суздальську Русь, що згодом почала у нас зватися Московщиною. Осередок руського державного життя перейшов таким чином на північ.

За два віки, що минули після князя Володимира, єдність між північною й південною Руссю зовсім забулася, так що суздальські князі не тільки не допомагали Україні у її боротьбі з половцями, а навіть раділи занепаду Київського князівства, і року 1169 суздальський князь Андрій Боголюбський, скориставшись з несили Київського князівства, прийшов із своїм військом у Київ, пограбував його украй, не минаючи навіть церков та монастирів, і, поруйнувавши та попаливши колись великий та славний город, покинув його на поталу степовим хижакам — половцям.

Через тривалий час після походу на Київ Андрія Боголюбського на руські землі насунулися зі сходу татарські орди. Під проводом свого хана Батия вони року 1237 зруйнували Суздальську Русь і, повернувши з неї на південь, кинулися на половців і загнали їх аж за Дунай та за Карпатські гори.

Опанувавши південними руськими степами, Батий через кілька років рушив з великими ордами на теперішню Лівобережну Україну і,

поруйнувавши Переяславське та Чернігівське князівства, підступив року 1240 під Київ.

Кияни оборонялися уперто, бо бачили собі видиму смерть, та не мали сили одігнати татар, і ті, вдершись у город, вирізали людність та пограбували й поруйнували все те, що кияни встигли побудувати та придбати за 70 років після руїни, зробленої їхніми братами-московцями під проводом князя Андрія Боголюбського.

Після Києва татари поруйнували ще Волинь, Поділля та Галичину, а тоді знову повернулися до чорноморських степів, обклавши всі руські землі щорічною даниною.

Русь опинилася у татарському ярмі. Щороку всі руські князі мусили їздити до найстаршого татарського хана, щоб доручати йому данину, і вже од волі хана залежало, чи лишити князя на князівстві, чи, стявши йому голову, передати князівство іншому князю, більш покірливому або такому, що, не жаліючи своїх підданців, давав обіцянку привозити ханові більше данини або подарунків.

Найтяжче з усіх руських земель доводилося од татар знову-таки Русі — Україні, бо вона була найближча до степів і не мала з боку татарських кочовищ ніякого захисту, і після Батієвої руїни східні та південні землі України зовсім здичавіли, поросли будяками і стали безлюдними степами.

Не так тяжко було Русі Суздальській, або Московщині. Татари не любили ходити у ті землі через ліси й болота і не так її руйнували. Завдяки тому, поки минуло сто літ від Батієвої руїни, московське князівство вже добре зміцніло і князь московський Іван Калита за згодою татарського хана став старшим над усіма східно-руськими князями, проголосивши себе великим князем.

Ще менше терпіла од татар Галицька Русь, бо була заступлена од степів Україною, і в XIII столітті вона за часів короля Данила, сина його Лева та онука Юрія набула собі великої моці. Тільки й у неї знайшлися вороги — угри й поляки, і ті вороги, знищивши її силу, підгорнули Галицьку Русь під себе, причому ті русини, що жили за Карпатами, дісталися угорцям, ті ж, що були по східний бік гір, дісталися полякам.

Поки Київська Русь — Україна лежала у руїнах, стоптана татарськими кіньми, на північ од неї, на річці Німані почав складатись у міцну державу народ литовський. У XIV столітті литовський великий князь Гедимін почав поширювати свою владу на південь і підгорнув під себе Білу Русь (землі від Прип'яті до верхнього Дніпра). Син же Гедиміна, великий князь Ольгерд, прилучив до Литовської держави всю Україну обох боків Дніпра, посадовив року 1360 свого сина Володимира князем у Києві і, зігнавши на деякий

час татар з нижнього Дніпра, Бугу й Дністра, поширив свою державу до Чорного моря.

За часів литовської зверхності Україна трохи відпочила. Литовці не гнітили українців національно, а навпаки, самі переймали українські звичаї, мову й письменство. Та тільки недовго тяглося спокійне життя України. У кінці XIV століття Литва сполучилася з Польщею, державою римсько-католицької віри, і поляки, забравши через якийсь час верх у всій державі, почали потроху обмежувати права православних українців, та, не спинившись на тому, почали скоро обмежувати волю й українського селянства та роздавати українські землі польському панству.

У часи литовської зверхності на Україні вже були вільні вояки, котрі хоч і не звалися ще козаками, а однаково, як і козаки, присвячували себе військовим справам. У ті часи Візантійське грецьке царство було вже дуже утиснуте турками і наймало собі вояків за гроші з різних земель. Між іншим, ходили у Царгород і вояки з України, про що згадує пісня з тих часів:

Ой, пустимо ж ся на тихий Дунай,
Далі Дунаєм під Цареград;
Ой, чаємо там доброго пана,
Що платить добре за заслуженьку:
Ой, дає на рік по сто червоних,

По коникові та й по шабельці,
По парі суконь та й по шапочці,
Та й по шапочці, та й по панночці.

Слідом за лихом, що впало на Україну од польського панування, на неї впало ще й друге лихо. У середині XV століття грецьке — Візантійське царство, від котрого колись прийшла на Русь православна віра й письменство, було зруйновано турками, і Царгород, перехрещений турками у Стамбул, став столицею бусурманів. Держава турецька стала наймогутнішою в Європі, кримська ж татарська орда, що кочувала по всіх південних руських степах, од Кавказу через Дон та Дніпро аж до Дністра, ставши найближчим сусідом турків і маючи одну з турками віру, піддалася під турецьку зверхність і, набувши через те великої сили, зігнала литовців з низу Дніпра й Бугу і почала набігати на Україну та одвойовувати її од Литви.

Найбільше тяжку руїну зазнала Україна од татар за часів кримського хана Менглі-Гірея. Цей войовничий хан 1482 року доценту сплюндрував Правобережну Україну разом з Києвом, а через кілька років так само попалив усю Лівобережну Україну з Черніговом та, не спинившись на тому, почав руйнувати ще й Поділля та Волинь.

Про руїну Менглі-Гіреєм так розповідає народна дума:

У неділю рано-пораненьку у всі дзвони
дзвонять,

І старії і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і Господа просять:
«Поможи нам, Боже, Київ-город боронити,
Діждем Першої Пречистої, будем обід

становити».

В неділю рано-пораненьку города достали,
Усім церквам українським верхи позбивали,
Полотняні образи під кульбаки клали,
Дзвонами спижевими коня напували,
В святих церквах коні становили.

Руїна України за часів Менглі-Гірея була
далеко гірша, ніж за часів Батия, бо всіх людей, хто
не був забитий або не сховався у лісі, татари гнали
у Крим, а звідтіля продавали у неволю на турецькі
галери або у заморські турецькі городи. За кілька
років вся Україна стала пустою, понад Чорним же
морем та й далі, понад Середземним та Червоним
морями, лунали розпачливі зойки сотень тисяч
українських невольників та невольниць, одірваних
од своїх дітей або батьків і від рідного краю.

Не маючи собі оборони од своїх зверхників —
литовців та поляків, українці зрозуміли, що треба їм
самим братися до зброї і проти татарської
хижацької сили поставити свою узброєну силу.
Коли більшість татарських загонів зійшла з

України, люди почали узброюватись, виходити з лісів, гуртуватися у ватаги і зганяти зі своїх земель решту татар. Кому пощастило під час руїни врятуватися разом з сім'єю, ті йшли до руїн своїх осель і потроху відбудовувалися біля рідних, викоханих батьками садків, ті ж, що стеряли під час руїни сім'ї і не мали для кого будувати собі нові гнізда, таки лишилися бездомівними, кохаючись у полюванні й боротьбі з татарами та обороні своїх щасливіших земляків.

Початок козаччини

Тих українських людей, що після татарської руїни лишилися безпритульними і, взявши до рук зброю, почали виходити у степ та воювати татар, прозвали козаками, що на мові східних народів означало «вільну, рухливу людину».

Не маючи ще певної організації (розпорядку), українська козаччина у перші десятки літ свого життя гуртувалася здебільшого біля замків стародавніх руських князів: Острозького, Вишневецького, Дашковича та інших — і з ними виходила на татар; далі ж, коли козаків побільшало, вони купчилися по наново відбудованих городах: Каневі, Черкасах, Корсуні, Білій Церкві, Брацлаві і по всіх пограничних староставах (повітах) і ходили у походи під проводом старост, котрі під час походів

звалися гетьманами.

З таких гетьманів-старост найбільше уславилися: Лянцкоронський, староста Хмільницький, що водив козаків на татарські землі у 1512 та 1516 роках, причому поруйнував Білгород та Очаків, й Дашкович, староста черкаський та канівський, котрий року 1521 зазнав було татарської неволі, та скоро втік з Криму і ходив у роки 1523 та 1528 з козаками під Очаків, а одного разу вдерся було з козаками навіть у Крим.

Виходячи щовесни на південь, щоб висліджувати татар, козаки разом з тим полювали на дичину і, повертаючись під зиму на Україну, привозили з степів коштовні звірячі шкури, а ті, хто ходив річками, привозили рибу.

У ті часи по гаях та байраках південної України така була сила дичини, що з нею було й не розминешся, по річках же така була сила риби, що, як старі оповідачі говорили, звичайно, мабуть, дуже прибільшуючи, «встроми у річку списа, то він так і стремить поміж рибою — не може набік похилитись». Велика здобич, що привозили козаки з півдня, або, як казали, з Низу, заохотила й осілих людей з міст та сіл виходити щовесни разом з козаками на добичництво. Вони узброювалися, єдналися з козацькими ватагами, разом з ними пробували все літо по степах та річках, серед повсякчасної небезпеки од татарських добичників,

на зиму ж, обтяжені здобиччю, поверталися до своїх осель. З усяким роком кількість таких осілих добичників більшала, і вони, прийнявши всі козацькі звичаї та організацію, щодалі дужче зміцнювали силу козацтва. Проте хоч добичництво й відіграло не останню роль у поширенні козащини, провідною метою існування козащини все-таки була боротьба з татарами, а далі й турками.

З року 1540 історія, називаючи привідців козаків, згадує вже не самих тільки пограничних старост, а зазначає вже козацькі походи на татарські улуси (кочовища), на турецькі городи і під проводом своїх власних народних ватажків: Карпа Масла з Черкас, Якова Білоуса з Переяслава та Андруша з Брацлава, на підставі чого можна гадати, що ще до середини XVI століття козащина вже мала певну організацію і сама почала обирати собі ватажка.

Виходячи у степ, козаки вистежували татарських добичників, що ходили на Україну по людей, перепиняли їм шлях, побивали їх і не давали змоги забирати людей у неволю; під час же нападу великої орди, коли перейняти бусурманів козакам було не сила, вони все-таки дбали, про те, щоб перестерегти городи й села про наближення орди, і тоді весь люд кидав свої оселі й ховався по лісах або збігався під захист замків та міцних городів.

На добру здобич од козакування скоро

звернули увагу пограничні старости і почали одбирати од козаків добру половину найдорожчої здобичі. Козаки ремствували, а проте деякий час корилися старостам, далі ж, звикнувши до життя по степах, бездомівні козаки, що не мали жінок та осель, почали й зимувати на Низу, то переховуючись по печерах між скелями, понад річками і байраками, то закладаючи свої коші, або січі, по таких островах Дніпра, де б татарам трудно було їх знайти та несподівано захопити.

Таким чином, вже в середині XVI віку українські козаки поділилися на дві частини: більш покірливі та такі, що мали жінок і домівки, жили на волості, здебільшого у Черкасах та Каневі, а пізніше ще й у Трахтемирові й Корсуні; ті ж, що не мали жінок, або не хотіли коритися розпорядкам на волості, жили на Низу. Через те перші козаки звалися городовими козаками, другі — низовими козаками.

Побачивши, що через перехід частини козаків на Низ козацька здобич починає уникати їхніх рук, польські старости почали ходити на низових козаків походами, вишукуючи їхні коші й одбираючи здобич. Тоді низові козаки, щоб уникнути тих грабунків і пильніше стежити за рухами татар, згуртувалися у чималу громаду, обрали собі отамана і, посідавши на човни, попливли Дніпром за пороги.

Нелегко, мабуть, було переплисти козакам уперше бурхливі пороги, де і в наші часи часто човни розбиваються на дрібні тріски, та козаки зробили те, і з того часу пороги Дніпрові та козаки стали рідними братами на кілька віків, і все життя козацьке гуртувалося біля порогів.

За порогами козаки поробили собі на одному з островів Великого Лугу курені, обкопали свій табір окопами, обгородили засіками і прозвали свій новий кіш Січчю. З того переходу низових козаків за пороги вони й почали зватися запорозькими козаками, або запорожцями. Про цих козаків і підуть мої оповідання, хоч неможливо буде мені обминати життя й городових козаків, бо й ті козаки щовесни виходили до своїх товаришів за пороги, жили з ними одним життям, разом ходили у походи, разом і життя своє у боротьбі з бусурманами віддавали і, хоч зимували на Україні, а все-таки звали себе козаками Війська Запорозького низового.

Перші часи життя Війська Запорозького

Великий Луг був дуже добрим місцем для пробування запорозьких козаків. Це був величезний острів, оточений річками Дніпром, Кушугумом та Кінськими Водами, порізаний протоками Дніпра на безліч менших островів. Весь Великий Луг разом з

Базавлуком мав 11 миль, або 110 верст у довжину та біля трьох миль завширшки, був укритий одвічним лісом і несходимими пущами шелюгів, очеретів та осоки. Серед тих пущ по островах ще було поплутано багато таких озер та боліт, котрі під час великої води сполучалися з Дніпром. Знайти та добути тут козаків ворогам було зовсім неможливо, прогодуватися ж запорожцям у Великому Лузі було дуже не трудно, бо всі протоки, озера й лимани його аж кишіли рибою, а лісова пуща була повна звіра й птиці. Бракувало тут запорожцям тільки борошна та пороху, і за тим добром вони час від часу виряджали товаришів байдаками по Дніпру на Україну.

Упорядкувавши сяк-так Січ у захисному куті Великого Лугу, запорожці почали висилати козацькі залоги до татарських перевозів на Дніпрі і чати у степи, понад шляхи, якими найбільше ходили татари на Україну.

Перевозів татарських через Дніпро було чимало, найдавніші з них були: перший між порогами Будилом та Лишнім, другий — трохи вище голови острова Хортиці, на урочищі Кічкас. Перше місце тим подобалося татарам, що там Дніпро поділявся островами Тавольжан (Таволжанський) та Перун на три протоки, і ті протоки легше було перепливати з кіньми по черзі, одпочиваючи по островах; друге місце було вдатне

тим, що там Дніпро, спертий скелями, має всього 80 сажнів завширшки.

Вистеживши татар на перевозі, запорожці намагалися перешкодити їм перевозитись, побиваючи всіх, хто допливав до правого берега Дніпра; коли ж це не вдавалося, то подавали вісті на Січ і на Україну. Пізніше вони упорядковували по степових могилах бекети і подавали вісті про татар гаслом: на недалекій од Дніпра могилі запалювали вогонь, а чатівники з дальніших могил, побачивши те гасло, запалювали вогні по своїх могилах, і те гасло за одну ніч передавалося по всіх степах і доходило до України, так що не встигало бути татарів перевезти через Дніпро, а вже на Україні знали, що татари наближаються.

Нема чого й говорити, що обставини життя запорожців у перші сто років існування Запорозького Війська були невимовно тяжкі. Татарські кочовища доходили у ті часи по східному боці Дніпра до річки Орелі, а по правому — до Тясмину та Висі, так що єдиним зв'язком Січі Запорозької з Україною, і то незабезпеченим од татарських нападів, був Дніпро. Оточені з усіх боків татарськими кочовищами, запорожці повсякчас сподівалися нападу ворогів і або смерті собі, або тяжкої неволі. До того ж татарські добичники, набігаючи на Україну за ясиром щороку, неначе за своєю власністю, скоро помітили, що запорожці

перестерігають Україну про їхні наскоки, і самі якнайпильніше вистежували запорожців, щоб, повбивавши їх, набігти на Україну несподівано.

Щоденна небезпека навчила запорожців стерегти бусурманів. Очі козацькі навчилися бачити у таку далечину, куди тепер сягають тільки підзорні труби, а вухо запорожця чуло й там, де нам, здавалося б, німа тиша. Вони вміли вгадувати, з якого боку наближається небезпека, з того, куди біжать степові звірі або як перелітає птаство.

Якщо небезпека застукувала запорожців близько Дніпрових порогів, вони ховалися поміж скелями й по печерах, що й зараз маютья по скелястих берегах Дніпра; коли біля Великого Лугу та по низинах річок — ховалися по плавнях та очеретах; згодом же, вистеживши з своєї схованки ворогів, — кидалися на них несподівано і якщо мали силу, то й побивали.

Найтяжче доводилося тим із запорожців, що чатували по степах. Там було видно далеко навкруги і здавалося, що там запорожцям вже не було порятунку од татар, бо коні степовиків були прудкі, як вітер; проте й там запорожці вміли рятуватися: досить було добігти козакові до якоїсь степової річки або озерця — і вже він врятувався, бо виріже собі очеретину, простромить у колінці її дірочку і, взявши у рот, поринає у воду з головою. Краєчок очеретини, вистрошений з води поміж

очеретом та осокою, зовсім був непомітний, а проте козак через нього дихав і міг досидіти під водою, поки татари відходили далі.

Тільки хоч які були запорожці сторожки, а не одному з них довелося загинути у нерівній борні з бусурманами, як переказують нам сумні народні думи:

I

Понад сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає й не гадає,
Що на його молодого,
Ще й на джуру малого,
Біда настає...
То не верби лугові зашуміли,
Як безбожні ушкалі налетіли,
Хведора Безрідного,
Отамана курінного,
Постріляли, порубали,
Тільки джури не піймали.
То малий джура до козака прибуває,
Рани йому глибокії промиває.
То козак йому промовляє:
«Джуру мій, джуру,
Вірний слуго!
Їдь ти понад Лугом-Базавлуком

Та понад Дніпром-Славутою,
Послухай ти, джуро,
Чи то гуси кричать,
Чи лебеді ячать,
Чи ушкалі гудуть,
Чи, може, козаки Дніпром ідуть?
Коли гуси кричать або лебеді ячать — то
зжени,
Коли ушкалі гудуть — то схорони,
Коли ж козаки йдуть — то об'яви:
Нехай вони човни до берега привертають,
Мене, Хведора Безрідного, навіщають».

II

Ой, усі поля Самарські почорніли,
Ясними пожарами погоріли;
Тільки не згоріло у річки Самарки,
У криниці Салтанки
Три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
То тим вони не згоріли,
Що там три брати рідненьких,
Як голубоньки сивеньких,
Постріляні та порубані спочивали;
То тим вони спочивали,
Що на рани постріляні та порубані дуже

знемагали.

Озоветься старший брат до середульшого
словами,

Обіллється гіркими сльозами:

«Прошу я тебе, братику мій рідненький,
Як голубонько сивенький!

Добре ти учини:

Хоч із річки Самарки

Або з криниці Салтанки

Холодної води знайди,

Рани мої постріляні та порубані окропи,
охолоди!»

То середульший брат теє зачуває,

До його словами промовляє:

«Братику мій рідненький,
Як голубонько сивенький!

Чи ти мені, брате, віри не доймаєш,

Чи ти мене на сміх підіймаєш!

Чи не одна нас шабля порубала?

Чи не одна нас куля постріляла?

Що маю я на собі дев'ять ран, рубані широкі.

А чотири — стріляні глибокі!

Так ми добре, брате, учинимо,

Свого найменшого брата попросимо:

Нехай найменший брат добре дбає,

Хоч навколішки вставає,

Військову суремку в головах достягає,

У військовою суремку добре грає, погравает;

Нехай би нас стали странні козаки зачувати,
До нас доходжати, смерті нашої доглядати,
Тіло наше козацьке, молодецьке в чистім полі
поховати!»

Неволя бусурманська

З татар, що набігали на Україну, ніхто не хотів вертатися додому з порожніми руками. Пограбувавши по містах та селах все, що знаходилося коштовного, і повбивавши всіх, хто змагався і обороняв своє добро, татари підпалювали всі оселі та зганяли людей з усієї околиці до одного місця. Там вони, як свідчать народні думи, вирізали всіх, хто через старість був уже негодящий до невольницької роботи, вбивали або розганяли геть недолітків, витоптували кіньми таких дітей, що ще не мали сили втекти, останніх же бранців: молодиць, дівчат, парубків та чоловіків, розлучаючи батька з дочкою і жінку з чоловіком, поділяли поміж себе. От уривок з народної пісні про татарську руїну:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багацтво розграбили,

Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється...
А я бідний з діточками,
Піду лісом стежечками.

Після поділу ясиру всякий татарин в'язав своїм бранцям руки за спину сирицею, в'язав далі одного невольника до другого і, нанизавши їх цілу пасму, прив'язував переднього до свого сідла і так тяг через степи до самого Криму. А якщо полонянки не поспішалися за конем, то татари підганяли їх довгими батогами.

Не всі бранці мали силу витримати таку подорож. Розятрені, скривавлені степовими будяками ноги не хотіли слухатися, і нещасні бранці, а найбільше бранки, жінки та дівчата, падали і волочилися за кіньми, поки татари не добивали знесилених, покидаючи їх серед степу на поталу звіру і птиці:

Повели їх по жирниці,
А жирниця ніжки коле,
Чорну кривцю проливає...
Чорний ворон залітає,

Тую кривцю попиває...

Та брати невольників, запорожці, стежили за татарами і, не змігши спинити їх тоді, як ті йшли на Україну, підстерігали татар на повороті з України і саме під той час, як татари, обтяжені ясиром, сунули Чорним шляхом на південь, з якого-небудь степового байраку несподівано, вихором вилітало Запорозьке Військо і, порубавши татар поодинці, визволяло рідних в'язнів і повертало їх до рідних осель на Україну.

Та не всякий раз траплялося запорожцям так щасливо визволяти невольників. Дуже мала була для того їхня сила і дуже просторі були чорноморські степи. Багато все-таки виводили татари українського люду в Крим до городів Козлова й Кафи, що, починаючи ще з XV віку, стали всесвітніми невольницькими ринками.

З Криму невольники розвозилися на продаж по всіх городах Чорного й Середземного морів. Молодиці й дівчата хорошої вроди купувалися у гареми заможних бусурманів, а всі останні — до всяких робіт. Поводилися бусурмани з невольниками не по-людському: годували їх, як собак, на ніч приковували на ланцюги або в'язали їм руки й ноги і тримали їх в льохах та хлівах; найгірша ж доля припадала, мабуть, тим, котрих турецький уряд забирав на свої військові галери. На

галерах невольників приковували ланцюгами до гребок, і вони повинні були громадити веслами і вдень і вночі, переганяючи галери з одного моря на друге, аж поки під час війни або під час хуртовини не гинули разом з галерою у безодні моря.

Про тяжке бідування невольників у турецькій неволі досі збереглося декілька народних дум; нехай же ті думи й повідають читачеві про ту долю українського народу.

I

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі
заплакали,

Угору руку піднімали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали та благали:
«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!

Хочай би не встала на Чорному морі бистрая
хвиля.

Хочай би чи не повиривала якорів з турецької
каторги.

Та вже ця нам турецька-бусурманська каторга
надоїла;

Кайдани-залізо ноги повривало.

Біле тіло козацьке-молодецьке коло живої
кості пошмугляло!»

Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку походжає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турків-яничарів зозла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини і червоної таволги
набирайте,

Бідного невольника по тричі в однім місці
затинайте!»

То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду заходжали,
По три пучки тернини і червоної таволги у
руки набирали,

По тричі в однім місці бідного невольника
затинали,

Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої
кості обривали,

Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров
християнську забачати,

Стали землю турецьку, віру бусурманську
клясти-проклинати:

«Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!

Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,

Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи християнські!»

II

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У городи християнськії, — до отця, до матусі.
Що не може він їм поклонитися, —
Тільки поклоняється голубонькам сивеньким:
«Ой ти, голубоньку сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полети ти в городи християнськії,
До отця мого, до матусі,
Сядь, пади на подвір'ї отцевськїм,
Жалібненько загуди,
Об моїй пригоді козацькій припомяни;
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькою знають,
Статки, маєтки збувають,

Великі скарби збирають,
Голову козацькою із тяжкої неволі
визволяють!

Бо як стане Чорнеє море согравати,
То не знатиме, либонь, матір,
У которої каторги шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царграді на базарі,
Будуть ушкалі турки-яничари набігати,
За Червонеє море у Арбатську землю
запродати,

Будуть за них срібло, злото, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не міряючи,
За них брати.

Тоді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдала,
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацькеє проїдала».

То бідні невольники на кров, на тіло
поглядали,
Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку, віру бусурманську
проклинали:

«Ти, земле турецькая, віро бусурманська,
Ти єсть наповнена сріблом, злотом
І дорогими напитками,
Тільки ж бідному невольнику на світі не

вільно,

Що бідний невольник у тебе пробував
Празника Рожества будь ли Воскресення не
знає,

Все у неволі проклятій, на каторзі турецькій
На Чорному морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманську
проклинають:

«Ти, земле турецька бусурманська,
Ти, розлуко християнська!

Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ
війною,

Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного невольника
На Святоруський берег,
На край веселий, між народ хрещений!..»

Не легша була доля й українського жіноцтва,
захопленого у неволю. Не маючи сили, щоб
оборонятися од напасників, молодиці й дівчата
тільки сльозами та благанням мали надію
умилосердити степових хижаків.

У долині вогонь горить,
Коло вогню турок сидить,
Турок сидить — коня держить,

Коня держить за поводи,
За поводи шовкові;
Біля нього дівча сидить,
Дівча сидить, слізно плаче,
Слізно плаче, турка просить:
— Пусти мене, турчиночку,
Побачити родиночку
Ще й рідную Україночку.

Та даремні всі благання дівчини! Не на те турчин захопив бранок, щоб з шляху пустити їх додому, не покористувавшись з них, як з дівчат і невольниць:

Сестра сестрі промовляє:
Проси, сестро, турка-мужа,
Нехай русу косу утне,
Най до мамки її пошле,
Най ся мамка не фрасує,
Най нам віна не готує!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким
Із турчином молоденьким...

У неволі молодниць та дівчат чекала ще тяжча недоля, ніж чоловіків, їх примушували бути жінками бусурманів і родити на світ ворогів своєї далекої рідної України. Багато українок ставало

жінками турецьких пашів і навіть самого турецького султана та кримського хана. Вони пробували у розкошах, та тільки ті розкоші, ті «лакомства нещасні», як співає народ у думках, не вбивали у дочках України живого духу, і багато з них користувалися своїм впливом на чоловіків-турків, щоб, у чому могли, допомагати своїм землякам, і до самої домовини таїли у своєму серці іскру любові до рідного краю.

Одну з таких невольниць, дочку священника з міста Богуслава, оспівала народна дума:

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця камяная,
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.

То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не
видають.

То до їх дівка бранка.

Маруся, попівна Богуславка, приходжає,
Словами промовляє:

«Гей, козаки, ви біднії невольники!

Угадайте, що в нашій землі християнській за
день тепера?»

Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,

По річах пізнавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день
тепера?

Що тридцять літ у неволі пробуваєм.
Божого світу, сонця праведного не видаєм.
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день
тепера».

Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки, ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській
Великодня субота,

А завтра святий празник, роковий день
Великдень!»

То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли, проклинали:
«Та бодай ти, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко,

Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день
Великдень сказала».

То тоді дівка бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Тее зачувала,

Словами промовляла:

«Ой козаки, ви біднії невольники!

Та не лайте мене, не проклиняйте:

Бо як буде наш пан турецький до мечеті

від'їжджати,

То буде мені, дівці бранці,

Марусі, попівні Богуславці,

На руки ключі віддавати:

То буду я до темниці приходжати,

Темницю відмикати,

Вас всіх, бідних невольників, на волю

випускати».

То на святий празник, роковий день

Великдень,

Став пан турецький до мечеті від'їжджати,

Став дівці бранці,

Марусі, попівні Богуславці

На руки ключі віддавати.

Тоді дівка бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Добре дбає, до темниці приходжає,

Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой козаки, ви бідні невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас одного — города
Богуслава не минайте.

Моєму батьку й матері знати давайте,
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів великих, маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупляє.

Бо вже я потурчилась, побусурманилась,
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»

Ой, визволи, Боже, нас всіх, бідних
невольників,

З тяжкої неволі, з віри бусурманської
На ясні зорі, на тихі води,

У край веселий, у мир хрещений!

Та тільки не всі українські дівчата й молодиці
могли звикнути до життя на чужині і погодитися з

новими обставинами свого життя, хоч і у розкошах. Ті розкоші та «лакомства нещасні» не давали долі душі й серцю, а нудьга за рідним краєм і сумління через свою, хоч і примусову, зраду батьківщині й вірі часто доводили потурчених молодичь до самогубства.

Ой турчине, турчиночку,
Дай мі ножа остренького
До завоя тоненького;
Тонкий завій укроїла,
Ніж у серце си встромила.

Ті невольницькі плачі разом зі стогоном народним, що стояв по всій сплюндрованій Україні, бриніли у вухах запорожців. Нудьга за рідним краєм примушувала багатьох невольників тікати з Криму й Туреччини. Не знаючи здебільшого, куди йти, вони легко знову діставалися до рук бусурманам. Піймавши втікача, бусурмани за першим разом люто його карали, за другим же — здебільшого виколювали або випікали втікачам очі й пускали йти, куди знає. Більшість таких осліплених гинула з безхліб'я, а проте були й такі, що прибували на Україну, і тут, переходячи від села до села з кобзою в руках, вони з риданням оспівували як журбу тих, хто лишився на Україні, стеряв під час наскоку дітей, так і страждання тих,

хто нудився у бусурманській неволі. Такі кобзарі-сліпці у великому числі пробували й на Січі, і запорожці не мали сили бути байдужими до їхніх співів. Не обмежуючись тими перешкодами, що запорожці чинили татарам на степових шляхах та перевозах, запорожці поривалися до татарських та турецьких городів, де стогнали у неволі їхні брати й сестри, та тільки на перешкоді їм стояв на низу Дніпра, на острові Тавані, турецький город Аслам, бо проплисти повз нього човнами було дуже трудно.

Гетьман князь Дмитро Вишневецький (Байда)

У такі часи, біля року 1552, до Січі прибув один з нащадків литовсько-українських князів Дмитро Вишневецький. Він був жвавий та завзятий вояка з щиро козацькою вдачею. Наслухавшись ще з малих літ про славу боротьбу запорожців з татарами та про їхні лицарські вчинки й звичаї, Вишневецький ще з року 1540 почав козакувати і був козацтву добре відомий, бо пробував деякий час і на Січі.

Року 1550, коли король польський призначив Вишневецького старостою черкаським та канівським, він згуртував біля себе чимало козаків і року 1552, покинувши своє староство, посадив

своїх козаків на човни, вплив на Запорозжя і отаборився на острові Хортиці.

Побувавши до того з запорожцями у походах та боях, Вишневецький зрозумів вагу запорозької єдності, одностайності, товариства та любові до рідного краю і прийшов до мислі, що з запорожцями можна поставити справу оборони України од татар далеко ширше й міцніше, ніж вона стояла. Завзятому Байді боліло серце від того, що через невелику силу запорожців вони змушені нападати на бусурманів тільки потай і після всякого наскоку ховатися по пушах Великого Лугу. Він мріяв утворити силу, яка б одверто й оружно стала на низу Дніпра і заступила Україну з півдня; осередком же цієї сили він надумав зробити острів Хортицю, що лежить на Дніпрі зараз нижче порогів та Кічкасу.

Запорожці радо вітали заміри Вишневецького, прибули до нього на Хортицю, обрали його своїм гетьманом і обіцяли міцно стояти разом з ним у боротьбі з бусурманами.

Острів Хортиця чималий: він тягнеться на десять верст удовж і шириться на три версти упоперек. Голова острова (горішній кінець) дуже висока і виходить з води сторчовими скелями, неприступними для ворогів. На цій голові Хортиці Вишневецький і почав будувати городок, обкопуючи його рівчакми та обсипаючи валами;

коли ж городок був скінчений, козаки поробили з дубових кряжів ще поверх валів стіни та башти. Той городок простягався од голови острова до Вшивої скелі на східній протоці Дніпра і до острова Мала Хортиця на західній, що зветься у наші часи Старим Дніпром, і поділявся такими ж окопами та стінами упродовж острова на дві частини, щоб коли вороги вдеруться на острів з одного боку, то на другій половині острова можна було оборонятися.

Скінчивши ту велику й міцну будову, Вишневецький звернувся у листах до польського короля Жигмонта та до московського царя Івана Грозного, щоб дали йому помочі на великий похід у Крим.

Надії Вишневецького на поміч не здійснилися. Король не тільки не подав помочі, а ще й гнівався за те, що Вишневецький зачіпає татар, цар же хоч і прислав запорожцям на потугу путивльських козаків, та тільки та поміч була дуже невелика.

Проте року 1556 Вишневецький вийшов-таки походом на Очаків і, поруйнувавши його околиці, визволив чимало невольників. Тільки через брак гармат йому не вдалося добути Очаківського замку. Повернувшись з Очакова, Вишневецький зараз же напав на Аслам-город, та тільки й цього города не добув, а, обминувши його, обійшов з козаками всі татарські степи і попалив татарські улуси до самого Перекопу.

Помщаючись за ті козацькі напади, хан кримський наприкінці того ж року, діждавши, поки Дніпро навкруг Хортиці замерз, атакував з великою ордою городки Вишневецького, але добути їх не зміг. Козаки цілий місяць давали татарам добру відсіч і, добре їх погромивши, врешті таки одігнали геть.

По весні, радіючи своїй перемозі, запорожці посідали на човни, під'їхали несподівано до Аслам-города, добули його штурмом і, повистинавши всіх бусурманів та визволивши чимало невольників, повернулися на Хортицю з чималою здобиччю.

Тільки недовго запорожці празникували перемогу. Через півроку Хортицю оточила велика сила ворогів. Зі сходу підступив хан з ордою, з півдня на сандалах та галерах прибули турецькі яничари, а з заходу підсунулося волоське військо, підвладне турецькому султанові.

Тяжко довелося козакам одбиватись од ворогів, бо тих було вдсятеро більше, помочі ж ні од короля, ні од царя не було, проте вони міцно стояли й одбивалися, не шкодуючи свого життя, і тільки через чотири місяці, коли на Хортиці не вистачило припасу, Вишневецький потай покинув острів і пішов з городовими козаками до Черкас, запорожці ж попливли у Великий Луг до своєї добре захищеної і невідомої ні татарам, ні туркам

Січі.

Перебувши ці пригоди, Вишневецький зрозумів, що для боротьби з бусурманами козацької сили замало. Проте він на тому не заспокоївся, а, впевнившись, що московський цар прихильніше ставиться до його боротьби з бусурманами, ніж польський король, поїхав у Москву, став до царя на службу і, діставши од нього Війську Запорозькому клейноди і невелику поміч військом, року 1558 знову прибув на Хортицю та, згуртувавши біля себе городових і запорозьких козаків, вирушив на татар Дніпром і степами. Наляканий войовничим хистом та завзяттям Вишневецького, кримський хан покинув цим разом козакам всі дніпровські городи й степові татарські улуси і, зібравши всі орди, заховався з ними у Криму.

Козаки з Вишневецьким опанували всіма степами, починаючи од річки Бугу до самого Дону, і з цього часу почали мати їх за свою власність. Проте таке становище протяглося недовго, бо московський цар, маючи Вишневецького за підданця, почав користуватися його хистом на користь Московщини і, викликавши його у Москву, послав з московським військом воювати Кавказ, татари ж тим часом знову вийшли з Криму і почали розходитись по своїх кочовищах.

Через рік цар Іван Грозний хотів навіть послати Вишневецького з своїм військом воювати

Польщу, та тільки Вишневецький на те не згодився, а почувши, що на Україну з Буджаку набігла татарська орда, знову прибув на Запорозжя і року 1561 листом з Січі Запорозької просив короля Жигмонта прийняти його знову у своє підданство. Король охоче на те згодився, викликав Вишневецького до себе у Краків і там з великою пошаною привітав його разом з найвищою польською шляхтою, як відважного войовника-лицаря.

Після того Вишневецькому були повернуті всі його маєтки, а проте пильно наказано не водити більше козаків на татарів та турків, щоб не викликати з їхнього боку помсти. Вишневецький скорився волі короля, та тільки не надовго. Життя у розкошах та багатстві не задовольняло завзятого козацького ватажка Байду, і при першій нагоді, не вважаючи на свої немолоді вже роки й на свої хвороби, він знову взявся за шаблю.

Сусідня з Україною сторона — Молдава, що під ті часи була у залежності од турецького султана, хотіла проти волі свого господаря, себто князя, скинути турецьке ярмо — і от молдавські бояри, шукаючи собі помочі, прислали посланців просити Вишневецького, щоб він, набравши військо, став господарем Молдави і уладнав спілку її з Польщею.

Вишневецький охоче на те одгукнувся і кинувся за поміччю до Війська Запорозького.

Поклик улюбленого ватажка, що не один раз водив козаків до слави, зразу підняв на ноги запорожців, і до Вишневецького зібралось їх біля 4000. З тим військом Вишневецький року 1564 вирушив у Молдаву, та тільки там його чекала зрада. Другий претендент на Молдавське господарство, молдавський боярин Томжа, сподіваючись собі ласки од турецького султана, вдав з себе спільника Вишневецького, а коли той з невеликою купкою запорозької старшини та польської шляхти одрізвився од свого війська і йшов біля війська Томжі, той захопив Вишневецького з усією старшиною у бранці і мерщій послав у подарунок султанові.

Довідавшись про ту пригоду, запорожці кинулися на військо Томжі, та побачивши, що догнати й визволити з неволі славного товариша Байду було вже неможливо, musiли, сумуючи, повернутися на Україну.

Діставши до рук свого завзятого ворога, турецький султан скарав його лютою смертю: Байду скинули з башти на залізні гаки, і він, зачепившись за один гак ребром, кілька днів висів та мучився. У народних згадках Вишневецький назавжди лишився не князем, а добрим товаришем січовим, завзятим Байдою, і народ оспівав його смерть так:

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда горілочку:
Ой, п'є Байда, та не день, не два,
Не одну нічку, та не годиничку;
Ой, п'є Байда та й кивається
Та на свого джуру поглядається:
— Ой джуро мій молодесенький!
Та чи будеш мені вірнесенький? —
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
— Ой ти, Байдо, та славнесенький!
Будь мі лицар та вірнесенький:
Візьми в мене царівоньку!
Будеш паном на всю Вкраїночку!
— Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая! —
Ой, крикнув цар на свої гайдуки:
— Візьміть Байду добре в руки,
На гак ребром зачепіте! —
Ой, висить Байда та й не день, не два.
Не одну нічку, та не годиничку.
Ой, висить Байда, та й гадає,
Та на свого джуру поглядає,
Та на свого джуру молодого
І на свого коня вороного.
— Ой джуро мій молодесенький!
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок!

І стрілочок цілий пучок!
Ой, бачу я три голубочки,
Хочу я вбити для його дочки. —
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
— Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!

Життя Байди Вишневецького та його походи й боротьба з бусурманами лишили по собі чималий слід на Україні й на Запорозжжі. Він одсунув татарські кочовища од Дніпра на схід та захід і тим полегшив становище запорозького козацтва і зносили його з Україною. Про запорожців як про побідників татар пішла чутка по всіх сусідніх землях, і сусідні державці почали рахуватися з ними, як з визначною військовою силою, яку бажано мати на своєму боці. Козацтво й само підвищилося у своїх очах, на Україні ж почали прославляти козаків як оборонців народного життя, і замість невольницьких плачів та жалів на татарську руїну по Україні почали лунати вже й бадьорі пісні про козаків-побідників, як-от пісня про козака Голоту:

Ой, на полі та й на Килиїмськім,
На шляху битому ординськім,
Ой, там гуляв, гуляв козак Голота.
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього —
болота.

Правда, на козакові шати дорогії —
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів несхожа.
А ще, правда, на козакові постолі вязові,
А унучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —
Удвоє, жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка:
Зверху дірка, травою пошита,
А вітром підбита,
Куди віє, гуди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.

II

То гуляє козак Голота, погуляв;
Ні города, ні села не займав, —
На город Килию поглядає.
У городі Килії татарин сидить бородатий;
По горницях походжає,

До татарки словами промовляв:
«Татарко, татарко!
Ой, чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой, чи ти бачиш те, що я бачу?»
Каже: «Татарине, ой, сідий, бородатий!
Я тільки бачу, що ти передо мною по
горницях проходиєш,
А не знаю, що ти думаєш та гадаєш».
Каже: «Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літав,
То козак Голота добрим конем гуляв.
Я його хочу живцем у руки взяти
Та в город Килію запродати,
Іще ж ним перед великими панами-башами
вихваляти,
За його много червоних, не лічачи, брати,
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати».

III

То теє промовляє, — дороге плаття надіває;
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає
Безпечно за козаком Голотою ганяє,
А козаченько оглядається
І карбачем одбивається.

То вже ж той козак Голота добре козачий
звичай знає,

Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.

Каже: «Татарине, татарине!

На віщо ж ти важиш:

Чи на свою ясненькую зброю,

Чи на свого коня вороного,

Чи на себе, татарюгу старого?»

«Я, — каже, — важу на мою ясненькую
зброю,

А ще лучче — на мого коня вороного,

А ще лучче — на себе, татарюгу старого.

Я тебе хочу живцем у руки взяти,

В город Килію запродати.

Перед великими панамі-башами вихваляти

І много червоних, не лічачи, набрати.

Дорогії сукна, не мірячи, пощитати».

То козак Голота добре звичай козацький знає.

Ой, на татарина скрива. як вовк. поглядає.

«Ой, — каже, — татарине, ой, сідай же ти,
бородатий!

Либонь, же ти

На розум небагатий;

Ще ти козака у руки не взяв,

А вже козакові віри доняв,

А вже за його й гроші пощитав.

А ще ж ти між козаками не бував,

Козацької каші не їдав

І козацьких звичаїв не знаєш».
А татарин його озирає,
З його насміхає:
«Ой, ти, — каже, — козаче, козаче нетяго!
Звідкіля ти розуму набрався,
Що вельми одіжно убрався?
Ой, на що ж ти уповаєш?
Чи на свою шапку-бирку,
Що травною шита,

Вітром підбита,
А зверху дірка?
Чи на свої постолі боброві,
Що шовкові волокни —
В односталь з валу?
Чи на свою сермягу семилатную?»
«Ой татарюга старий, бородатий,
Що твоя одежа зможе?
Ще побачим, кому Бог допоможе».

IV

Ой, на полі та й на Килиїмськім,
На шляху битім ординськім,
То не ясний сокіл літає —
То козак Голота, сердешний, добрим конем
гуляє.

Ой, став татарин ік йому приїжджати,
Став тугого лука напинати,
Сердешного козака Голоту стріляти-рубати,
То козак Гилота нагайкою стріли одбиває.
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
«Ой ти, татарин старий, бородатий,
Да на розум небагатий!
От тепер твого одного коня вороного
Поведу до шинкарки пропивати.
А другим твоїм конем вороним
По городу Килії гуляти, —
Ой, гуляти, гуляти, гуляти
Да єдиного Бога споминати!»

V

Ти між козаками не бував,
І козацької каші не їдав,
І козацьких жартів не знаєш...
Десь у мене був з кулями гаман, —
Я ж тобі гостинця дам».
Як став йому гостинці посилати,
Став татарин із коня похиляти.
«Ой ти, татарин старий, бородатий,
Да на розум небагатий!
Ще ти мене не піймав,
Да вже в город Килію запродав

І срібнії за мене гроші побрав!
Тоді козак добре дбав.
Чоботи татарські істягав.
На свої козацькі ноги обував;
Жупан татарський істягав,
На свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик підіймав,
На свою козацьку голову надівав;
На коня татарського сідає,
Поле килиїмське вихваляє:
«Ой поле, — каже, — поле килиїмське!
Скільки я на тобі гуляв,
Да такої здобичі не здобував!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене при нещасливій годині сподобило!
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мислі мали.
Од мене більшу здобич брали
І ворогів під ноги топтали!»

Самійло Кішка (перше гетьманування)

Скоро після смерті Вишневецького-Байди на Запорозжжі з'являється оспіваний в народній думі гетьман Самійло Кішка. Родом Кішка був з Канева, козакувати почав, певно, біля року 1550, у добу тяжких обставин козацького життя, під час же

війни та походів Вишневецького він набув собі великого войовничого хисту та завзяття. Ставши гетьманом, він завзявся доробити те, що не вдалося Вишневецькому, а саме: відкрити запорожцям, шлях на море. Вишневецький зруйнував Аслам-город, що заступав запорожцям шлях до моря, та, певно, не встиг використати того здобутку, бо історія не дає звісток про жоден похід козаків на море за часів Байди. Кішка ж схотів використати здобутки свого попередника і почав лагодитись до походу на море та будувати чайки.

Запорожці раділи замірам свого гетьмана, бо з боку моря — з турецьких галер-каторг та надбережних городів — їм вчувався стогін братів-невольників. Вони охоче взялися до будування чайок і ще до року 1568 Самійло Кішка вже встиг вийти на Чорне море і наробити туркам великої шкоди. Це стверджується тим, що року 1568 король польський Жигмонт Август, через скарги турецького султана на козацькі морські напади і через погрози його помститись, видав універсал про те, щоб козаки зійшли з Низу, тобто з Запорожжя, на Україну, оселилися біля пограничних замків та були на королівській службі.

Після того, а саме року 1570, козаків, що пробували на Україні, списали у реєстр і призначили до них за старшого шляхтича Яна Бадовського; запорозькі ж козаки королівського

універсалу не послухали. Великого Лугу та південних степів не покинули і писатися у реєстр не схотіли, бо не хотіли поступитися своєю волею; у призначенні ж козакам старшого владою короля вони вбачали порушення свого звичаю обирати отаманів та гетьманів вільними голосами. Через те й Бадовського запорожці не признали за свого старшого.

Скільки років гетьманував на Запорожжі Самійло Кішка і скільки разів виходив він на море — невідомо, тільки знаємо з народної думи, що врешті турки захопили його у неволю. Як сталася та пригода, ніхто не знає. Можемо тільки зазначити, що під час морських походів козаки завжди були у небезпеці од того, щоб дістатися туркам у неволю, бо під час доброго вітру турецькі галери ходили прудкіше, ніж козацькі чайки, і, нагнавши їх, могли потопити гарматною пальбою, а козаків побрати з води у неволю. Та й без того не мало траплялося козакам пригод на морі й од хуртовини. Чорне море під осінь та зиму — завжди дуже бурхливе, і запорозьким легким чайкам часом несила було боротися з розлютованою хвилею. Може, Кішці трапилася така, про яку співається у народній думі «Олексій Попович і буря на Чорному морі»:

Ой на Чорному морі,
Та на білому камені

Там сидить сокіл ясненький,
Жалібненько квилить-проквиляє,
Смутно себе має, на Чорне море спільна
поглядає,

Що на Чорному морі щось недобре починає,
Що на небі всі зірки потьмарило,
Половину місяця в хмари вступило
І все небо тьмою вкрило,
А із хмари дрібний дощик накрапає,
А по морю злосупротивна хвиля вставає,
Судна козацькі молодецькі на три часті
розбиває.

Першу часть узяло в землю огарянську
занесло,

Другу часть вхопило — у Дунай в гирло
забило.

А третя часть де ся має?

Посеред Чорного моря,

На бистрій хвилі, на лихій хуртовині потопає.

Такою лихою хуртовиною могло й Самійла
Кішку разом з найближчою старшиною січовою
викинути на турецький берег і там віддати туркам у
неволю. Але могло те лихо статися і не на морі. У
томі 21 творів М. Костомарова (стор. 701)
надруковано варіант думи «Про Самійла Кішку»,
початок якої оповідає, що Кішка був захоплений у
Лузі Базавлуку, разом з 40 товаришами, турками,

що прибули на Дніпро галерами.

Ой у Лузі Базавлузі там стояв курінь
бурлацький,
Там був-пробував Кішка, Самійло, гетьман
козацький,
І мав він собі товариства сорока чоловіка.
То турецьке паня, молоде баша
По Чорному морю безпечно галерою гуляв
Та до Кішки Самійла в гості прибував.
Та так до них в гості прибував,
Що всіх козаків гетьманських-запорозьких на
місці заставав.
Залізні їм пута подавав.

Слова «в гості прибував» треба розуміти як жарт: певно, турки, помщаючись за морські походи Кішки, піднялися Дніпром до Лугу Базавлуку, напали несподівано на Січ або на якийсь відділ Війська Запорозького, при якому був сам гетьман, і захопили його у бранці.

Люблінська унія та її наслідки

Поки Україна за часів Вишневецького та Самійла Кішки почала трохи одпочивати од татарських нападів, на неї насувалося нове лихо. Року 1569 по Люблінській унії Україну зовсім було

одірвано од Литви і прилучено безпосередньо до Польщі, і з того часу становище українського селянства почало дуже гіршати, бо польський уряд почав віддавати його панам у власність без права переходити з місця на місце і навіть позбавив горожанських прав. Під впливом тих утисків українське селянство почало тікати на схід, за Дніпро, та заселяти Лівобережну Україну. Та тільки їй те йому не помагало, бо польська шляхта випрошувала собі у короля землі і на Лівобережній Україні, як тільки вони починали залюднюватись; так що селяни ледве поспівали упорядкувати на вільних землях своє господарство, як уже знову довідувалися, що вони не вільні, а панські. Побачивши тоді, що од панів немає порятунку й на Лівобережній Україні, рухливіші й волелюбні селяни почали тікати на Запорожжя і тим збільшувати й зміцнювати Військо Запорозьке.

Хто гетьманував на Запорожжі зараз після Самійла Кішки — невідомо; історія дає тільки звістку про те, що року 1574 запорожці ходили морським походом на турецькі дунайські городи під проводом кошового отамана Покотила.

Гетьман Іван Свірговський

Того ж року 1574 козацтво вдруге вплуталося в молдавські справи. Молдавський господар Івоня

звернувся до польської шляхти і до козаків, щоб допомогли йому скинути турецьке ярмо. На те прохання одгукнувся й Свірговський, прозваний у піснях гетьманом. Зібравши козаків, він вирушив походом до Дністра і, сполучившись там з Івонею та молдавським військом, погромив турецькі залоги у Тягині, Білгороді та Браїлові, добувши всі ті городи, поруйнував їх; коли ж на поміч туркам з Бу-джаку вийшли татари, Свірговський пішов їм назустріч і, упень погромивши, одігнав назад.

Така славна перемога козаків над татарами та турецькими городами збентежила султана Селіма, і він вислав проти молдаван та козаків 200 000 турецького війська. У великому бойовищі недалеко Дунаю те військо взяло над спільниками перемогу і почало оточувати їх з усіх боків.

Побачивши свою загибель, Івоня по-лицарському радив Свірговському з рештою козаків тікати за Дністер; проте Свірговський, а разом з ним і всі козаки, мали собі за велику ганьбу покинути своїх спільників-молдаван при лихій годині, і всі до одного разом з своїм гетьманом наловили головами у бою біля городу Килії та річки Дунаю.

Про Свірговського теж збереглася пісня, як і про Байду-Вишневецького, хоч треба гадати, що вона не щиро народна:

Ой, як того пана Йвана,
Що Свірговського гетьмана,
Та як бусурмани піймали,
Та голову йому рубали,
Ой голову йому рубали
Та на бунчук вішали,
Та у сурми вигравали,
З його глумували.
А з Низу хмара стягала,
Що ворону ключа набігала,
По Україні тумани слала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйні вітри завивали:
— Де ж ви нашого гетьмана сподівали? —
Тоді кречети налітали:
— Де ж ви нашого гетьмана жалкували? —
Тоді орли загомоніли:
— Де ж ви нашого гетьмана схоронили? —
Тоді жайворонки повилися:
— Де ж ви з нашим гетьманом простилися? —
У глибокій могилі,
Біля города Килії,
На турецькій лінії.

Гетьман Богдан Ружинський (Богданко)

Слідом за Свірговським, року 1575, на Запорозжжі з'явився новий жвавий та завзятий ватажок — гетьман Богдан Ружинський, прозваний запорожцями Богданком. Родом, як і Вишневецький, він був з князів Гедиминовичів, що давно пробували на Україні і стали вже українцями. За часів, мабуть, Самійла Кішки, коли Ружинський жив ще у своєму маєткові на Волині, на його оселю набігли татари, вбили його матір, а молоду дружину забрали у полон. Серце князя запеклося з того часу помстою до бусурманів, і з таким почуттям він подався на Запорозьку Січ, щоб разом з січовим товариством воювати бусурманів та шукати свою дружину. Про нещасливу пригоду з життя Ружинського до наших часів збереглася у кобзарів пісня:

— Ой Богдане, Богдане,
Запорозький гетьмане,
Та чому ти ходиш
В чорнім оксамиті?
— Гей були ж у мене
Гості татарове,
Одну нічку ночували:
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли.
Гей сідлай, хлопче, коня,
Коня вороного,

Татар швидко доганяти,
Миленькую одбивати!

На Січі завзятий вояка і добрий товариш Богданко скоро придбав собі поміж товариством пошану, і коли року 1575 запорожці почули, що татари вибралися походом на Поділля, то обрали Ружинського гетьманом, наказавши йому вести Військо Запорозьке на татар.

Ружинський тільки й чекав такої нагоди і, хутко упорядкувавши військо, кинувся з комонним військом у татарські степи, випалюючи улуси, визволяючи невольників і завдаючи татарам нелюдських мук. Не згірше від самих татар запорожці виколювали чоловікам очі, вирізали жінкам груди і давили кіньми татарських дітей — така у ті часи була їх лютість на бусурманів.

Спустошивши чорноморські степи, Богданко вдерся у самий Крим та зчинив і там таку саму різанину. Почувши про руїну своїх земель, татари чимдуж поспішили з Поділля через Очаків у Крим, та запорожці, покинувши Крим, заступили татарам шлях у Прогноях і там, притиснувши орду до озер, багато вигубили її війська.

Повернувшись з цього славного походу, Богданко, купно з кошовим отаманом Війська Запорозького Павлюком, послав до короля Стефана Баторія прохання, щоб той ствердив універсалом

існування й права Війська Запорозького. Стефан Баторій, взявши на увагу послуги запорожців, що прийшлися цим разом вчасними для Польщі, видав 20 серпня 1576 року універсал, в якому ствердив за Військом Запорозьким володіння городами Трахтемировим та Чигирином і всім Дніпром від Трахтемирова вниз до лиману, а вбік од Дніпра на захід по річках Буг та Синюха, а на схід аж до річки Донець та Дон, себто ті землі, що їх запорожці одвоювали у татар.

На цей Баторіїв універсал у дальнішому житті під час суперечок за землі з сусідніми державами запорожці покладалися і пильно обстоювали добуті за часів Ружинського права.

Разом з універсалом Стефан Баторій надав Війську Запорозькому військовій клейноді: корогву, булаву, бунчук та котли.

Того ж 1576 року московський цар, довідавшись, що татарська орда лагодилася набігти на Московщину, прислав на Запорозьку Січ подарунки і просив Ружинського, щоб ударив на татар. Ружинський охоче на те пристав і, викликавши з України на поміч городових козаків та діждавши, поки орда вибралася у похід, кинувся з козаками на лівобережні татарські улуси і почав їх палити. Тут сталося те саме, що торік на Поділлі. Татари, почувши про козацький наскок, поспішилися з Московщини назад, та запорожці

перестріли їх і кого побили, кого порозганяли, а всю здобич одняли; невольників же визволили й пустили у рідні землі.

Управившись з ордою на суходолі, Ружинський звернув свою увагу на шлях з Запорожжя до моря. Захопивши Самійла Кішку у неволю та скориставшись часом, поки запорожці з Свірговським плуталися у Молдаві, турки знову поновили город Аслам-Кермень і зробили його ще міцнішим, ніж він був за часів Вишневецького. Щоб не мати перешкод до походів на море, Богданко року 1576 підступив до Аслам-Керменя, обложив його з усіх боків, але, не маючи великих гармат, не міг його добути. При тій нагоді один козак порадив зруйнувати кріпосні мури вибухом пороху і похвалявся, що вміє те зробити. Ружинський ухопився за ту думку і сам, разом з тим козаком, почав працювати на підкопах, підкладаючи під мури міну. Та на лихо запорожцям, козак зробив справу так невміло, що вибух стався передчасно, і тим вибухом було вбито і козака, і самого гетьмана Ружинського.

Не добувши Аслама, запорожці все-таки вийшли на море і поруйнували городи по східному березі Криму.

Шах та Підкова

Після передчасної смерті Ружинського влада на Запорозжжі перейшла до кошового отамана Шаха. Діяльність його почалася з того, що він підстеріг у порогах ханського посланця, що повертався з Москви з коштовними подарунками ханові од царя, і одняв у нього всі ті подарунки й гроші.

Розгніваний цим учинком, хан звернувся до польського короля з погрозою, що як той не приборкає козаків та не покарає Шаха, так він сам з ордою піде добувати Шаха на Запорозжжі й на Україні. Королеві на той час небажано було зачіпатися з татарами, і він прислав на Запорозжжя заборону чинити шкоди татарам та виходити в море. Запорозжці було послухалися, та скоро без війни занудилися і через рік знову вирушили походом у Молдаву.

Підвладні турецькому султанові землі, Молдава й Волощина (Мультяни), мали своїх окремих господарів, і ті господарі завжди поміж себе ворогували, скидали один одного з господарства та, підлещуючись до султана, немилосердно обдирали своїх підданців, щоб коштовніші зробити султанові подарунки. Року 1577 молдавські бояри, незадоволені своїм, призначеним турками, господарем, прислали на Січ Запорозьку посланців до відомого на Запорозжжі вояка й ватажка Івана Підкови, котрий неначебто

доводився братом убитого разом з Свірговським молдавського господаря Івони, просити його, щоб ішов у Молдаву і був їхнім господарем.

Прохання посланців було до вподоби Підкові, бо він був дуже рухливий та завзятий і не знав, куди подіти свою силу, що, як казали народні перекази, була така велика, що він розгинав руками підкови, від чого й прозваний був на Січі Підковою. Проте розуміючи, що без збройної сили досягти господарства неможливо. Підкова звернувся за поміччю до січового товариства. Запорожці шанували Підкову, бо він щасливо водив їх після Самійла Кішки на море, і, знаючи, що у Молдаві трапляється добра пожива, обміркували Підковину справу на військовій раді і рішили допомогти йому сісти на Молдавське господарство.

Зараз після того Підкова з посланцями вирушив на Україну збирати там козаків та шляхту до походу, а через якийсь час кошовий отаман Шах, побратим Підкови, з шістьма сотнями запорозьких вершників вирушив на Україну, сполучився з Підковою на Поділлі, на Прибитім шляху.

Як тільки, після того Підкова перейшов за Дністер, у Сороках до нього прилучилися молдавські повстанці і проголосили його господарем Молдави. Господар молдавський Петрило не хотів уступитися з свого місця без змагання і вийшов з військом проти Підкови; та

козаки його військо погромили, і Підкова урочисто в'їхав у Ясси, столицю Молдави.

Ставши господарем, Підкова послав до короля посланців просити, щоб Молдаву було прийнято під польську зверхність, та з того нічого не вийшло; роздратований походами Богданка та Підкови турецький султан послав на Дунай велике турецьке військо і навіть погрожував війною самій Польщі за те, що її підданці чинять напади на підвладні султанові землі. Польща не сміла воювати з наймогутнішою у ті часи державою — Туреччиною, і король Стефан Баторій прислав до Підкови гінця з наказом негайно вийти з Молдави і не дратувати султана.

Підкова скорився і вийшов з Молдави на Україну, та султан на тому не заспокоївся, а вимагав од Баторія голови Підкови, і король, страхаючись війни з турками, викликав Підкову до себе, запевняючи своєю ласкою, коли ж Підкова, повіривши, прибув до Львова, його зрадливо було схоплено й у присутності султанського посланця року 1578 покарано на смерть.

Про Івана Підкову не збереглося народних дум, є лише згадки про нього у піснях, що здаються не щиро народними, наприклад (збірка Максимовича):

А в городі да у Львові зашуміли верби:

Козак-бурлак вбитий лежить —

Серпяга то мертвий.

Ой, у городі да у Львові задзвонили дзвони:

Козак-бурлак вбитий лежить, правлять

похорони.

А в городі у Каневі да й заголосили,

Що Серпягу у могилу тихо положили.

Ой, Серпягу положили да і заховали;

Да помин по Україні, помин відправляли.

Проте видно, що слава Підкови на Запорозжжі була велика, бо за його смерть запорожці довго помщалися їй на турках, і на поляках. Можна сказати, що зрадлива страта поляками гетьмана Підкови була першою іскрою ворожнечі між козаками й поляками, і та іскра через кілька десятків літ спалахнула великим полум'ям пожежі.

Як тільки до запорожців дійшла звістка про те, що Підкову зрадливо стято, вони, обравши свого кошового отамана Шаха гетьманом, зараз же на поході з Молдави, помщаючись за Підкову, поруйнували чимало маєтків польської шляхти, а після того аж тричі у роках 1579–1581 ходили на Молдаву, наставляючи там своїх господарів.

Історія не дає звісток, чи воювали запорожці за часів Шаха з татарами і чи виходили на Чорне море, а треба догадуватись, що було й того й другого, бо відомо, що Шах поновляв на острові

Хортиці городки Вишневецького, а це дає вказівки на широкі його заміри.

Баторієві одміни в устрої козаччини

Трирічні походи запорожців на Молдаву та зачіпки з турками й татарами дуже турбували короля Стефана Баторія, бо у перші роки свого королювання він воював на півночі з непокірливими гданськими німцями та з Москвою і через те мусив жити з татарами та турками у злагоді.

Щоб заспокоїти султана, він не обмежився лише карою на Підкову, а наказав князю Острозькому йти на Запорозжя разом з татарським ханом і розігнати запорожців з Січі, а хто буде змагатись, того карати смертю.

Далі він наказав усім старостам по пограниччю, щоб не продавали запорожцям оливи, селітри і ніякого іншого військового припасу, свій же попередній універсал, даний за гетьмана Богданка, він обернув так, начеб той універсал був наданий тільки тому козацькому війську, що пробувало на Україні, себто городовим козакам, хоч справді універсал звертався до козаків запорозьких.

Та тільки легко було наказувати, та не так легко було зробити. Князь Острозький не мав

війська, щоб іти на Запорозжя, та не мав до того й охоти; од ханського ж війська запорожці й самі вмiли оборонитися. Ловити запорожців по степах Дикого поля, як звали поляки запорозькі степи, та у Великому Лузі було однаково, що ловити вітра в полі. Та й сам Стефан Баторій не мав на мислі зовсім знищувати козацтво, бо й у війні з Московщиною козаки були дуже корисні полякам і на випадок війни з турками козаки теж були дуже потрібні. Він тільки хотів приборати козацтво до своїх рук, щоб направляти його на тих, кого на ту добу мав за ворога, а не виключно на бусурманів.

З такою метою року 1581 Баторій звелів князю Михайлу Вишневецькому скласти з тих козаків, що найбільше вислужилися у московській війні, полк у 600 душ. Сим козакам він постановив бути вільними від всяких податків, мати право на власність і за те служити оружно короні польській з власним конем, одежею і зброєю. За службу козакам мало виплачуватись жалування, а судити козаків ніхто не мав права, окрім їхнього старшого, призначеного короною. Осідком козаччини було призначено Трахтемирів, де стояв стародавній Зарубський монастир, а при тому монастирі уряжений був шпиталь для покалічених козаків.

Одібравши 600 козаків, Вишневецький звелів записати їх у реєстр, призначив до них старшим Яна Оришовського, всім же козакам, що лишилися

поза реєстром, звелено було розійтися до своїх осель і до своїх панів, на Низ же, себто на Запорожжя, ні в якому разі не ходити.

Ця Баторієва одміна в устрої козаччини мала великий вплив на дальше її життя й розвиток. Давши права невеликій частині козаків, вона всіх решту лишила без жодних прав, поклавши тим початок непорозуміння між козаками реєстровими й нереєстровими. Опріч того, вона викликала незадоволення між великою силою безправних козаків, які з того часу почали домагатися побільшення козацького реєстру, бо, зрозуміло, що ніхто з козаків не хотів повертатися до панів, а всякий хотів придбати права реєстрового козацтва.

З першого часу протест козацької маси виявився у тому, що, рятуючись од панів, вона посунула з України на Січ... А там уже була своя воля: там не хотіли признавати за гетьмана ставленика поляків Оришовського, а щоразу, вибираючись у похід, обирали гетьмана з-поміж себе вільними голосами.

Не минуло й року після зазначених заходів короля Баторія, а вже запорожці знову напали на турецькі городи Ягорлик та Тягиню й поруйнували їх. Добувши у Тягині з іншою здобиччю дванадцять турецьких гармат, козаки хотіли перевезти їх на Запорожжя, щоб рятувати ними Січ, але король, довідавшись про те, що запорожці побрали турецькі

гармати, послав королівське військо з наказом догнати запорожців і, одібравши гармати, повернути їх султанові, козакам же всім, хто ходив на Тягиню, постинати голови.

Все-таки ті заходи короля не зовсім вдалися: запорожці, довідавшись, що їх наганяє польське військо, потопили гармати на поході у річці, а самі, попродавши іншу здобич на ярмарках, повернули з України на південь і зникли у безмежних степах Запорожжя.

Самійло Зборовський

Під час війни короля Стефана Баторія з московським царем Іваном Грозним на Запорожжі з'явився значного роду шляхтич Самійло Зборовський. Року 1583, щоб вислужитись у короля, він почав зноситися з запорожцями, підмовляючи їх іти з ним на південні московські городи. Козакам Зборовський був відомий за доброго вояку, і вони покликали його прибути на Січ.

Зборовський нічого доброго й славного на Запорожжі не вчинив і про нього не варто було б і згадувати, коли б його перебування на Запорожжі не було списане його приятелями поляками і не освітило нам життя Запорозької Січі у ті часи.

Перш за все з записів про пробування

Зборовського на Запорозькій Січі ми знаємо, що Січ року 1583 була на острові Буцькому, який тепер зветься Томаківським. Цей острів лежить на Дніпрі проти устя річки Томаківки на межі Великого Лугу з Лугом Базавлуком. Од правого берега острів Буцький одмежовується протокою Дніпра Ревуном, двома озерами та Чернишівським лиманом, з півдня ж його має дніпрову протока Річище і широкий у десять верст луг, або, по-теперішньому, плавня. Середина острова піднімається високою горою, що до берегів сходить помалу і тільки побіля Річища спадає кручами.

По острову був добрий степ, де можливо було випасувати чималі косяки коней, байраки ж на ньому та береги ще у XIX столітті були рясно вкриті дубом, грушею та кислицею. Січ Запорозька була на південному боці острова, біля Річища, де січові окопи збереглися й до наших часів.

Доступитися до Запорозької Січі на Буцькому було нелегко, бо протока Ревун досить широка і перейти її оружною рукою було неможливо. З гармат же хоч і можна було дострелити до острова, та, як бачимо з плану, Січ була захована за високою горою й могилами і дістати її там при тодішніх гарматах було неможливо. Доступитися ж до Січі з боку Річища годі було й думати, бо там на цілу милю слалися непроходимі пущі плавнів.

Запорожці зустріли Зборовського аж у

порогах і проводили до себе на Січ та, зібравши через кілька днів раду, привітали його урочистими промовами, вихваляли його лицарство та завзяття і, обравши гетьманом, почали лагодитися до походу на Молдаву.

Чутки про заходи Зборовського скоро дійшли до кримського хана та до молдавського господаря, і обидва вони, страхаючись, щоб запорожці не воювали їх, прислали на Січ посланців. Молдавський господар обіцяв подарувати Зборовському 500 коней, аби він не йшов на Молдаву, хан же кримський обіцяв йому Молдавське господарство, аби запорожці не воювали татар. Зборовський упевняв посланців, що не мав на мислі воювати ні Молдави, ні Криму, і разом з тим просив татарської помочі до походу на Московщину.

Ханські посланці на це одповіли, що хан не може йти на Московщину, бо, за наказом султана, повинен іти воювати персів, і що він був би дуже радий, коли б і Зборовський з запорожцями пішов на перську землю спільно з ордою.

Далекий од ідей козацтва і охочий до авантюр значний польський шляхтич, не спитавши волі запорозького товариства, згодився стати з ханом до спілки. Тільки таке порушення звичаїв Запорозького Війська, у якого воля товариства була вища за владу гетьмана, не минулося дурно

Зборовському: запорожці, довідавшись про його вчинок, скликали раду і почали йому дорікати за спілку з бусурманами, що мучать у неволі сотні тисяч їхніх братів; коли ж гонорливий шляхтич почав погрожувати, що примусом поведе запорожців на персів, то запорожці вхопили його у свої дужі руки і хотіли, насипавши йому за пазуху піску, вкинути у Дніпро. Зборовському врешті довелося перепросити запорожців і, скорившись волі ради, зректися спілки з ханом.

Тим часом війна Польщі з Московщиною скінчилася, і Зборовський, не знаючи, що робити на Запорожжі, вирядив 2500 козаків до верхів'я Бузького лиману, куди молдавський господар обіцяв вислати йому коней, а сам з частиною війська на кількох десятках байдаків вплив Дніпром у Прогної. Минаючи Дніпром Аслам-город, Зборовський упевнив турків, що не буде воювати татар, і ті пустили козаків далі без перешкоди.

Зборовський справді не смів зачіпати татар та турків, бо мав уже від своїх приятелів листи про те, що король дуже гнівається на нього за те, що він підняв запорожців у похід; та тільки бути з запорожцями біля татар і не воювати їх було неможливо, бо козаки не мали сили спокійно дивитися на татар і зараз же кидалися їх бити. Через те сталося так, що комонні козаки, їдучи до Бугу,

зразу ж почали бити випадкових на шляху турків і тим збентежили Очаків.

Не відаючи про те, Зборовський набрав у Прогноях декілька байдаків солі і вирядив їх на Січ, сам же з останніми байдаками поплив лиманом до місця, куди мало підійти комонне військо. Та тільки тут козакам сталася пригода. Сподіваючись собі від походу запорожців всього недоброго, турки вже підстерігали їх у Бузькому лимані з десятьма галерами та кількома десятками сандалів і, побачивши своїх запеклих ворогів, зразу ж почали громити запорозькі чайки з гармат.

Тікати запорожцям не було куди. У запалі вони кинулися було штурмувати галери, та турецькі сандали чинили їм до того перешкоди, галери ж своєю пальбою вбивали козаків і навіть потопляли їхні чайки.

Побачивши, що лихо, запорожці пристали до берега і, поховавши чайки в шелюгах, позалягали біля берега в ямах, що порили вепри.

Радіючи з того, що застукали запорожців, турки хотіли всіх їх побрати у бранці і з тим висадили частину війська на берег, та запорожці до рук туркам не далися, а, вдаривши на них як один, багатьох повбивали, решту ж загнали назад на галери.

Одбившись од турків, запорожці пішли понад лиманом угору, маючи на мислі сполучатися з своїм

комонним полком, а тут знову лихо: з степу набігло чимало татар і почали закидати їх стрілами, а з лиману знову-таки били з гармат турки.

Тяжко довелося запорожцям одбиватися аж до ночі, коли ж стемніло, вони повернулися до своїх чайок, поскладали на них поранених товаришів і, спустивши чайки на воду, почали потайно обминати турецькі галери. Та й на цей раз не пощастило запорожцям: більшу частину військових чайок половили і, побивши чимало товариства, обрали останніх у неволю. Тільки вісім чайок із Зборовським зрятувалися і піднялися до устя Бугу, де й сполучилися з комонним військом, яке нічого не знало про пригоди свого невдалого гетьмана.

Деякий час Зборовський шукав тут молдавських посланців, та, не знайшовши нікого, мусив врешті йти понад Бугом на Україну, тяжко бідуючи з безхліб'я. Незадоволені своїм гетьманом, що погубив багато товариства, запорожці скинули Зборовського з гетьманства і, обідрані та голодні, пішли на Січ; Зборовського ж за наказом короля у 1584 році було схоплено, привезено до Кракова і там покарано на смерть за те, що збентежив Туреччину.

Богдан Микошинський

Розраївшись зі Зборовським і повернувшись

до Січі, запорожці зараз же обрали гетьманом Богдана Микошинського і, посідавши на чайки, попливли у лиман ловити турецькі галери та визволяти товаришів з неволі. На цей раз похід козаків був далеко щасливіший, і вони, застукавши турецький флот біля Очакова, напали на нього зовсім несподівано і, добувши майже всі галери штурмом, повизволяли товаришів, а самі галери попалили.

З походу Богдана Микошинського бачимо, що Аслам-Кермень, стоячи на острові Тавані, не міг забезпечити турків од козацьких походів на лимани та Чорне море. Запорожці вміли обминути його у темні ночі. Далеко трудніше було повертатися запорожцям з походів, бо турки вже знали про них і підстерігали по всіх дніпрових протоках. Іноді, щоб вернутись на Січ, запорожцям доводилося пробиватися крізь турків силою і теряти частину товариства, іноді вони витягали чайки на берег, переносили їх на плечах, обминаючи Аслам-город суходолом, а часом було й так, що доводилося топити свої чайки нижче Аслам-города і йти на Січ пішки, кидаючи у Дніпр чимало важкої здобичі.

Після нападу Богдана Микошинського турецький султан того ж таки 1584 року, поскаржившись у листі королю, що запорожці попалили його галери, вимагав, щоб той приборкав козаків.

Щоб заспокоїти султана, Стефан Баторій другого року (1585) послав на Січ шляхтича Глембицького, щоб вгамував запорожців, а непокірливих привів на волость, та запорожці пустили того посланця «у Дніпр води пити», себто втопили, самі ж того ж таки року аж двічі ходили на татар степами.

Гетьман Михайло Ружинський

Останні походи відбулися вже під проводом князя Михайла Ружинського, бо Микошинський, через те що допустив утопити королівського посланця, мусив уступитися з гетьманства. Перший похід Ружинського був під Перекоп, а другий — на річки Кальміус та Берду. З тих походів запорожці пригнали до Січі 40 000 татарських коней. Від часу тих походів запорожці й почали мати землі по річках Кальміусу та Берді за свої.

Щоб помститися за останні козацькі напади, кримський хан року 1586 вийшов з Криму, щоб напасти на Україну, і дійшов з ордою до перевозу через Дніпр, що на Таволжанському острові, та запорожці поспіли заступити татарам той перевіз і не пустили їх на правий берег Дніпра — тих же, що спромоглися перекинутись через Дніпр, побили або потопили.

Року 1587 запорожці набігли на Очаків і,

вирізвавши турків у передмісті, поробили там драбини та по тих драбинах вдерлися вночі й у самий Очаківський замок і побили й там бусурманів. Визволивши при цьому з неволі чимало земляків та обважившись здобиччю, козаки щасливо повернулися на Січ.

Року 1588 частина запорожців з ватажком Гаврилом Голубком вибралася походом на Волощину, але господар дістав поміч од турків і виступив козакам назустріч. У битві під Бичиною Голубка було вбито, запорожці ж повернулися на Січ.

Друга частина запорожців на тридцяти чайках виходила того ж року у Чорне море і, привернувши до Криму, недалеко від Козлова, пошарпала його околиці і щасливо повернулася до Дніпра, захопивши ще по дорозі кілька турецьких кораблів з крамом. Таких крамарських кораблів запорожці у ті часи, треба гадати, захоплювали чимало, бо тогочасна дума говорить про це, як про річ звичайну:

Ой, сидить козак на демені,
Він деменом повертає
І на Чорне море поглядає:
Ой, пливе судно одним одно,
В йому турчин сидить з туркенею,
А туркеня сидить, вона не гуляє —

Шовковий рушник вишиває:
Ой, кому цей рушник буде —
Ой, чи турчину, чи татарину,
Ой, чи козакові молодому?
Ой, це буде кошовому молодому.

Кулага

Року 1589 запорожці знову виходили у море під проводом кошового отамана Кулаги. Наблизившись до города Козлова і угледівши біля нього кілька турецьких, риштованих гарматами галер, діждали у морі ночі, а як стало темно, атакували ті галери, побили турків і, визволивши невольників, попрорубували галерам днища і пустили їх на дно. Управившись з галерами, Кулага пристав до Козлова і пустив козаків грабувати базарні крамниці. Це було зроблено необачно, бо поки запорожці упоралися з крамницями, козловський калга Феті-Гірей зібрав озброєних татар і кинувся на запорожців, побиваючи їхні розрізнені купи.

Кулага завзято рубався, та козаки не встигли згуртуватися до нього, і татари його вбили, а кілька десятків запорожців захопили у бранці. Останні запорожці, одбившись од татар, посідали на чайки і виїхали в море. Там вони обрали собі отамана

Лободу і, пограбувавши під його проводом Білгород (Акерман) на Дністрі, повернулися на Запорозжя.

У всіх перелічених походах останніх років брали участь разом з запорожцями й городові українські козаки. Од реформи Стефана Баторія 1589 року лишилися тільки права козаччини, від обмежень же не лишилося й сліду. Реєстри городових козаків не поновлялися і жалування козакам не платилося, а через те всякий козак звав себе реєстровим, аби не платити податків і не підлягати панові. Городові козаки, як і до реформи, літували на Січі і ходили разом з запорожцями у походи і навпаки: багато запорозьких бурлак виходили на зиму («вилежувати зиму», як казали запорожці) до українських городів, і таким чином певного поділу козаків на реєстрових та запорозьких знову на якийсь час не стало.

Що більше наближався XVII вік, то козаччина все збільшувалася й зміцнювалася, і чутка про хист та відвагу запорозьких козаків все далі розходилася по світу, чи, як казали запорожці, «дибом по світу вставала».

Запорозькі вольності й уклад військового та громадського життя на Запорозжі

Цей розділ складено на підставі досліджень Д. І. Яворницького і власних досліджень автора.

Я досі не згадував про те, як Військо Запорозьке жило у себе на Запорожжі, які мало розпорядки й звичаї, а також не розказував нічого про землі й річки Запорожжя, через те що історія не зберегла нам відомостей про перші десятиріччя життя запорожців.

У ті часи, до яких я дійшов, наприкінці XVI віку, розпорядок та звичаї Війська Запорозького вже склалися досить міцно та почали зазначатися й межі запорозьких земель, так що тепер вчасно розповісти про все те хоч коротенько.

Запорозькі вольності

Універсал короля польського Стефана Баторія не зазначив усіх меж запорозьких земель: у ньому тільки казано було, що запорожці мають пробувати на низу Дніпра до самого лиману, оберігаючи від татар дніпрові перевози. Через те межами запорозьких земель ми будемо мати ті, які зазначають пізніші документи з часів Богдана Хмельницького і які самі запорожці мали своїми, обстоюючи їх од сусідів і кажучи, що у тих межах запорожці володіли землею «споконвіку», себто скільки старі люди пам'ятають.

На захід од Дніпра межа запорозьких земель

йшла від устя річки Тясмину у Дніпр (так вона зазначена і в умові між Польщею і Росією 1636 року, прямуючи до Чорного лісу, далі ж — річкою Виссю до Синюхи. Од устя Синюхи межею своїх вольностей запорожці мали річку Буг, аж до лиману і ще й лиманом стільки, поки «кінь копитами дна достає». Од лиману межа йшла до того місця Дніпра, де у нього впадала річка Кам'янка, хоч певних ознак цієї межі ніколи не було. Вона прямувала через річки Інгул та Інгулець, а землі, що були обабіч цієї межі, однаково мали за свої і запорожці, й татари, і фактично по степах кочували татари, а по річках рибалили запорожці. Од річки Кам'янки межа з татарами справді «споконвіку» йшла Дніпром до річки Кінські Води, а далі тією річкою — аж до її верхів'я. Од річки Конки межа знову «зникала у степах і, перекинувшись через Токмак-Могили, підходила до річки Берди», а з Берди йшла морем до устя Кальміусу. Піднявшись далі Кальміусом до верхів'я, знову зникала у степах в околицях Савур-Могили. Тут, на сході, межі запорозьких земель дуже часто одмінялися. Часом запорожці ширили свої межі аж за річку Міус та Кринку до річки Лугань і нею на Донець; здебільшого межа з Кальміусу переходила на Кривий Торець і, захопивши трохи лісів за Дінцем, йшла до устя Береки, а з останньої річки переходила на Орель і Ореллю тяглася до Дніпра.

Татари довго не хотіли знати ніяких меж з запорожцями і, маючи всі ті землі за свої, не тільки переходили через запорозькі землі під час нападів на Україну й Московщину, а навіть і у спокійні часи кочували з великими табунами коней по запорозьких степах. Поки запорожці не мали своїх осель, oprіч Січі, вони мало звертали уваги на порушення меж своїх земель, але вже на початку XVII віку, як тільки почалася боротьба з Польщею і запорозькі землі (найбільше правобережні) почали вкриватися хуторами й зимовниками втікачів з України, Військо Запорозьке стало обороняти свої межі оружною рукою, і часто татарам, що випасали коней на запорозьких степах, доводилося тікати до Криму без своїх коней.

Ще довше стояли незайнятими лівобережні запорозькі землі. На сході запорожці межувалися з донськими козаками, і поки землі по Дінцю були мало потрібні обом сусідам, з них більше користувалися татари. Запорожці жили з донцями у великій згоді, бо початок донських козаків пішов од козаків українських, котрі збудували біля Дону город Черкаський, у славу черкаських козаків, за зразком Запорозької Січі. Обидва козацькі війська не один раз спільно ходили походами під турецький город Азов і навіть на Чорне море, та тільки, коли береги Дінця почали залюднюватися, через них між двома козацькими громадами почалися великі

суперечки й ворожнеча. Проте я упевнено можу зазначити, що ще у XVI віці запорозька влада ширилася від Дінця, бо року 1588 цар московський Борис Годунов, посилаючи у Крим своїх посланців, наказував їм прямувати на річку Донець і там звернутися за охороною до запорозького отамана Матвія Хведоріва, що стояв на Дінці з козацькою залогою.

З Україною Військо Запорозьке довгий час не хотіло знати ніяких меж, бо не одрізняло себе від України, проте з часом, коли наприкінці XVII віку на Лівобережній Україні почали заводитись московські порядки, а на Правобережній поновилося польське панування, запорожці стали обстоювати свої межі і з північної сторони, зберігаючи свої одвічні, політі кров'ю, вольності по річках Орель, Тясмин, Вись та Синюха. У зазначених межах запорозькі землі перерізалися упоперек річкою Дніпром і поділялися на дві половини, мало схожі одна на одну.

Західні землі запорозькі були порізані глибокими, скелястими, вкритими дубовими дібровами байраками. Ті байраки збігали до річок Бугу, Інгулу, Інгульця, Саксагані, Базавлуку. Дніпра й інших, що текли у глибших берегах, оточених сторчовими скелями і перетятих порогами. Східні ж землі були майже зовсім рівні. Річки Самара, Вовча, Кінські Води й Берда бігли тут у широких долинах

з ледь помітними берегами, тільки біля Кальміусу та Дінця степи знову піднімалися високими кряжами, а річки текли у глибоких долинах. У цій половині запорозьких земель ліси були тільки по річці Самарі та на північ од неї, та ще над Кальміусом та Дінцем лісом були вкриті глибокі байраки. На південь же од Самари до самого Азовського моря розлягалися безкраї степи, вкриті тирсою, дерезою, велетнями-будяками та де-не-де по лощинах терниками.

Понад самим Дніпром, найбільше лівим берегом, росли добрі ліси, а, починаючи од острова Хортиці, більше як на сто верст, простяглися вкриті несходимими пущами лісу й очеретами луги. Ті луги звалися: од Хортиці між Дніпром та Конкою до того місця, де остання вперше впадає у Дніпро, Великим Лугом, а нижче від устя річки Томаківки і до Базавлуцького лиману, що зветься ще Великими Водами, ширився Луг-Базавлук.

По всіх землях Запорозького Війська, oprіч перелічених місцевостей, вкритих лісами, як на східній половині, так і на західній, розлягалися безкраї степи, де-не-де помережені високими мовчазними могилами, домовинами давніх кочових народів, з кам'яними «бабами» на верху. По тих степах росла така трава, що від коней над травою лишалися тільки голови, а од волі з трави виглядали тільки роги. Коли зимою випадав сніг, то рясна

трава не допускала його до землі, а держала на собі, так що коні й худоба всю зиму паслися по степах, розгортаючи сніг ногами.

По запорозьких степах водилося багато звіра й птиці. Перш за все по тих степах цілими косяками бігали дикі коні, що у запорожців звалися тарпанами. Вони водилися тут довго, навіть у XVIII віці, і зникли тільки тоді, коли після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році запорозькі землі почали чорніти під плугом.

Окрім тарпанів, по степах та лісах водилися: вовки, лисовини, дикі коти, олені, дикі кози, бабаки, сурки, вепри, ведмеді, зайці, сайгаки, борсуки, горностаї, хорки, бобрі (звалися на Запорожжі водяними свиньми), куниця й видри (звалися виндихами). З гадів по наших степах плазували величезні полози, жовтобрюхи, гадюки та всіх кольорів ящірки. З птичини по степах та лісах були дрозди, хохітва (стрепети), журавлі, лелеки, тетерева, куріпки, чайки, зозулі, одуди, шпаки, орли, соколи, яструби, горлиці, соловейки, гайворони, гави, сороки, чижі, щогли, жайворонки й інші птиці, а по річках та у Великому Лузі — лебеді, баби (пелікани), гуси, качки, чаплі, мартини (морські чайки) та кулики. Всього того водилася така сила, що як, було, злякати дичину пострілом, то вона, злетівши у повітря, заступала світ сонця.

По річках була велика сила риби. По протоках

Великого Лугу та по річках Самарі й Домоткані риба йшла такими щільними натовпами, що її можна було ловити руками. Тут та по річках Бугу, Берді й Кальміусу ловилися: осетри, білуга, севрюга, стерлядь, сом, короп, секрет (судак), щука, окунь, тарань, рибець, марена, лящ, чехоня, оселедець, карась і безліч дрібнішої риби. Білуги та соми ловилися до трьох сажнів завдовжки, та й вся інша риба була втричі і вп'ятеро більша за теперішню. Раки по річках Самоткані, Домоткані, Самарі, Сурі і по плесах степових річок, так само, як і по озерах Великого Лугу, ловилися більше, як у лікоть завдовжки, і сила їх була велика.

Як бачимо, було з чого прожити запорожцям на своїх вольностях і вони недурно оружною рукою обстоювали непорушність своїх вольностей з XV віку аж до середини XVIII. Най більше постачав на Січ риби та дичини Великий Луг, і недурно козаки співали:

Ой, Січ-мати, ой, Січ-мати,
А Великий Луг-батько.
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити!

Шляхи на Запорожжі

Через запорозькі землі йшли шляхи на південь до Чорного моря, до Криму й до Царгорода, а на північ — на Україну й Росію.

Найголовнішим шляхом Запорожжя був Дніпр, яким ще за часів Олега й Святослава ходили руси на Чорне море й Царгород. Пізніше, за часів запорожців, Дніпром щороку плавали з України козаки на Січ, а звідтіля далі на Чорне море, на турецькі й татарські городи. Дніпр був завжди осередком запорозького життя, до нього ж завжди тулилася й Запорозька Січ. У піснях народ український завжди звав Дніпр річкою славною, або Славутою, запорожці ж звали його до того ще й батьком або братом:

«... Дніпре, брате, чим ти славен?

Чим ти славен, чим ти красен?

Чи своєю довжиною, чи своєю глибиною?

Чи своєю бистриною, чи своєю шириною?

Чи крутими берегами, а чи жовтими пісками?

А чи темними лісами, чи зеленими лугами?»

«Ой я славен козаками, молодими

бурлаками!»

Опріч козаків, Дніпром їздили через Запорожжя до Криму посланці польських королів та московських царів, бо ця велика річка сягала своїми верхів'ями та притоками аж у землі тих

держав.

«Ой ти, Дніпре, ой ти, батьку,
Кажи мені всю правдоньку:
А де броди глибокії,
А це броди міленькії?»
«А де кручі низенькії,
То там броди міленькії...
З устя Дніпра до вершини
Сімсот річок ще й чотири.
Та всі вони в Дніпр упали,
Дніпру правди не сказали:
Одна річка — Кайнарочка,
Збоку вона в Дніпр упала,
Дніпру правду розказала:
— Жаліється лиман морю,
Що Дніпр бере свою волю,
Свої гирла прочищав,
Його тоні засипає».

Плавали б Дніпром і великі судна-кораблі,
коли б на цій річці не було порогів. Порогами
звуться ті місця річки, де з дна її на поверхню води
повипинаються од берега до берега скелі й каміння,
іноді у кілька лав (рядків).

Запорожці налічували порогів менше, ніж їх
рахують зараз, а саме: дев'ять — Кодацький,
Сурський, Лоханський, Звонецький,

Ненаситецький, Вовниги, Будиловський, Лишній та Вільний. Опріч порогів, на Дніпрі були ще й забори — такі ж самі лави скель, тільки не через усю річку. Заборів великих запорожці налічували шість: Волошинову, Стрільчу, Тягинську, Воронову, Криву та Таволжанську.

Першим порогом Дніпр спадає трохи нижче устя річки Самари, якраз проти Кодака, а останнім — Вільним на кілька верст вище Кічкасу й острова Хортиці. Од Кодацького порога до Вільного біля 60 верст, і тільки на цих верстах були перешкоди до плавання. Майже посередині порожистої частини Дніпра розлігся поріг Ненаситець, або Дід. Тут з західного берега до східного простяглися 12 лав скель, неначе 12 разків намиста на шиї дівчини, і через ті скелі перепадає бистра вода дванадцятьма лавами. Нелегко тут пропливати. Треба мати на човні доброго, досвідченого стернаря; а проте проїздити можливо було, бо посередині річки поміж скелями є так званий козацький хід, і хоч той хід вихиляється то в один бік, то в другий, проте добрий стернар проведе через поріг не тільки човен, а й пліт і навіть барку. Тільки покропить Дід людей піною, налякає та й пустить плести далі.

Найбільший водоспад збився на Ненаситці під скелю Монастирку, і те місце порога запорожці звали Пеклом.

Далеко важче було запорожцям підніматись

човнами через пороги проти води. Тут на всякому порозі доводилося перетягати човни лінвами попід берегом, а по деяких порогах прямо брати човни на плечі й переносити їх берегом до тихої води.

З інших річок, як шляхами, запорожці користувалися тільки Самарою, Вовчою та Кальміусом. Що ж до Бугу, Інгулу й Інгульця, то всі ті річки були повні скель та порогів і через те не годилися бути шляхами.

Суходолом через запорозькі землі простягалися два великі одвічні шляхи. Під назвою шлях не слід розуміти сучасну дорогу з курявою або хоч з коліями. Таких шляхів, як тепер на Запорозжжі, у давні часи зовсім не було. Всі степи однаково були вкриті високою, рясною травою, а ходили й їздили люди тоді навпростець, шляхами ж звалися ті степові кряжі й долини, якими найрівніше було їздити і найменше доводилося переїздити річок та сторчових балок і байраків. Бувалі люди розпізнавали ті шляхи по степових могилах, а вночі по зірках.

Перший з цих шляхів — Чорний шлях ішов од татарських перевозів через Дніпр, що був, як казано, вище острова Хортиці у Кічкасі та біля Таволжанського острова, і простягався по межиріччях так, що Сура лишалася з правої руки шляху, а Томаківка. Солона, Базавлук та Саксагань з лівої. Дійшовши до верхів'я річки Інгульця та до

Чорного лісу, Чорний шлях повертав на річку Синюху, а перейшовши її бродом біля Торговиці, лишав Умань з правої руки, а ті, що впали у Буг, з лівої. Дійшовши так до Пиляви, шлях повертав на захід, на Вишневець, а далі на Львів та Варшаву. Од цього Чорного шляху у межах України одбивалося чимало шляхів на схід до Дніпра та на захід до Бугу.

Цим Чорним шляхом найбільше татари набігали на Україну, Білу Русь та Польщу, і мало коли траплявся такий щасливий рік, щоб трава по Чорному шляху не запікалася почорнілою кров'ю од поколотих та поранених ніг десятків тисяч українських невольників. На цьому ж шляху розливалось немало й татарської крові при тих випадках, коли татар наганяли або підстерігали на шляху запорожці.

Другий великий шлях Запорожжя — Муравський прямував од Перекопу на схід, лишаючи річку Молочні Води з правої, а Кінські Води з лівої руки. Далі він обминав верхів'я річки Вовчої і, повернувши просто на північ та перерізавши Слобідську Україну по межиріччю Дніпра й Дінця, простував у московські землі на Курськ та Тулу.

Цим шляхом кримські орди набігали на московські землі, а пізніше й на Слобідську Україну, та тільки й на цьому шляху, як ми бачили з

походів Вишневецького та Богданка (Ружинського), запорожці не один раз перепиняли татар і одбороняли од них невольників.

До оповідання треба додати, що шляхом Чорним та Муравським ходили не тільки татарські орди, цими ж шляхами під тихомирні часи їздили до Криму польські й московські торгові люди і посланці з військовими залогами од всяких державців до кримського хана і від нього; починаючи ж з XVII віку і аж до кінця XIX цими шляхами ходили й українські чумаки.

У трохи пізніші часи від Січі Запорозької пробився ще шлях до Гарду, на річці Буг, та й повз все Запорожжя пролягало ще чимало шляхів чумацьких, по яких їздили з України на Січ з крамом, на Дон — по рибу та в Крим — по сіль.

Склад Війська Запорозького

Великі простори земель одвоювало Військо Запорозьке від татар, і треба було мати велику силу, щоб ті простори, ті вольності, як казали запорожці, обстоювати від ворога. У чому ж була сила Війська Запорозького?

З історії відомо, що Військо Запорозьке ніколи не бувало великим. У більшість походів запорожців виступало три — п'ять тисяч. Небагато було таких походів, коли Військо виступало у

кількості десяти тисяч. Навіть з Богданом Хмельницьким, коли Запорозжя починало війну не на життя, а на смерть, з Січі виступило у похід всього біля 6000 козаків. Правда, ми знаємо, що за часів Сагайдачного проти турків під Хотин ходило козацького війська більше, як 40 000, та тільки з того війська запорожців було навряд чи й 10 000, останні ж були або козаки городові, або зовсім не козаки, а охочі з України люди.

Таким чином виходить, що сила запорожців була не у кількості їх: її треба шукати в організації Війська, а найголовніше в ідеї боротьби з бусурманським світом, що висмоктував з України всю кров, а пізніше — ще й у ідеї боротьби й з іншими гнобителями України, бо тільки ідея боротьби за рідний край могла так об'єднувати запорожців і зміцнювати їх у одне міцне, стале тіло.

Я вже згадував, що першими козаками були люди бездомні — такі, що під час татарської руїни стеряли свої сім'ї. Здебільшого так воно було й далі, на Запорозжя йшли або бездомні бурлаки, або такі, що мусили покинути сім'ї через якісь пригоди. Там, де доводилося жити під вільним небом та ховатись од ворогів по печерах та очеретах, не місце було жіноцтву, і через те у запорожців зразу ж склався звичай, щоб на Січі жіноцтва не було. Той звичай з часом не тільки не викоренився, а навіть поширився, а саме: щоб

запорожці дбали тільки про своє січове товариство, про матір Січ та про рідний край — неньку Україну, а не про власний рід та сім'ю, їм зовсім заборонено було мати жінок і навіть взагалі єднатися з жіноцтвом. Так що, коли до січового товариства хотів пристати хто-небудь з жонатих козаків, то мусив ховатися з тим, що він жонатий, і навіть забути про свою сім'ю.

Проте запорозькі звичаї не вимагали ні від кого з товариства лишатися запорожцем назавжди. Навпаки, всякому запорожцеві повсякчас було вільно покинути Січ, так, як вільно він і прийшов до неї, і з того дня йому вільно було й одружитися. Не заборонялося запорожцям і того, щоб, не покидаючи зовсім Запорожжя, а виписавшись тільки з куреня, одружитись і сісти на господарство своїм зимовником десь у захисному куточку того ж Запорожжя. Тільки було й усього, що такий запорожець вже не мав права брати участі у військових радах. Проте за запорозькими звичаями робити так годилося тільки козакам підстаркуватим або покаліченим, що нездатні вже були до бою; женитися ж замолоду вважалося для козака ганьбою.

На прохання захожої людини прийняти до Січі кошовий отаман питав:

— А в Бога віруєш?

— Вірую! — одповідав захожий.

— Перехрестись!

Якщо захожий хрестився, це вважалося за певний доказ того, що він хрещений, і захожий приймався на Січ. Про те, хто він є, навіть якої нації, ніякої мови не було. Розмова по-українському вважалася ознакою рідної нації, — те ж, якого походження був захожий і яке було його громадське становище, нікого не цікавило, бо на Січі всі були однакові й рівні.

Та хоч і вільно приходили всі люди на Січ, та з сього не виходить, що запорожцями могли бути поляки, росіяни, німці, волохи й навіть татари, як думає дехто з наших письменників і навіть істориків. За походженням, правда, вони могли бути й поляками, росіянами і навіть татарами, та тільки серцем і душею вони повинні були зректися своєї національності і стати українцями, татари ж до того повинні були ще й хреститися, бо нехрещеного татарина, поганця, ніколи в світі не прийняв би до громади жоден курінь. Звичайно, з чужосторонніх людей до Січі прибивалися тільки такі, що втекли, рятуючись од кари за якусь провину. Зрозуміло, що таким людям батьківщина вже переставала бути рідним краєм, і вони скоро ставали добрими січовими товаришами.

Щоб зовсім забулося походження й становище всякого нового січового товариша, на Січі було звичаєм нікого не звати по фаміліях, а до всякого

прикладалося прізвище, яке обмальовувало б його особу або звички. Від такого звичаю й з'явилися такі прізвища, як-от: Перебийніс, Рябошапка, Сторчоус, Рудий, Палій, Лелека, Гава, Нечеса й інші.

Військо Запорозьке споконвіку (себто ніхто не пам'ятає, з якого часу) поділялося на 38 куренів. Назви тим куреням були надані здебільшого на згадку про городи України, з котрих вийшли на Запорозжя перші товариші, що заклали курінь, деякі ж з куренів були названі іменням якогось славного курінного товариша або першого курінного отамана. Ось назви запорозьких куренів:

- 1) Пашківський
- 2) Кушевський
- 3) Кисляківський
- 4) Іванівський
- 5) Конеловський
- 6) Сергієвський
- 7) Донський
- 8) Кирилівський
- 9) Канівський
- 10) Батуринський
- 11) Поповичевський
- 12) Васюринський
- 13) Незамайківський
- 14) Иркліївський
- 15) Щербинівський

- 16) Титаровський
- 17) Шкуринський
- 18) Коринівський
- 19) Рогівський
- 20) Корсунський
- 21) Калниболоцький
- 22) Уманський
- 23) Деревянівський
- 24) Нижчестеблівський
- 25) Вищестеблівський
- 26) Джерелівський
- 27) Переяславський
- 28) Полтавський
- 29) Мишастовський
- 30) Менський
- 31) Тимошевський
- 32) Величківський
- 33) Левушківський
- 34) Пластунівський
- 35) Дядьківський
- 36) Брюховецький
- 37) Ведмедівський
- 38) Платнирівський

Звалися поділи Війська Запорозького куренями через те, що у перші часи існування Січі запорожці жили по куренях. Ті курені були довгі, щоб у всякому можливо було міститися кільком сотням товариства, і вкривалися вони очеретом, а

зверху ще й звіриними шкурами, щоб було зимою тепліше. З часом замість куренів по січах почали будувати для товариства довгі хати, по 12–15 сажнів завдовжки всяка хата, і хоч запорожці жили вже по хатах з самого початку XVII віку, та проте вже й ті хати почали зватися куренями, бо запорожці звикли до тієї назви.

Розпорядки Війська Запорозького

Першого січня всякого року у Січі скликалася рада, у якій брали участь з однаковими правами всі запорожці, і на тій раді всякий курінь обирав собі на весь рік курінного отамана й кухаря, а після того всі курені разом обирали кошового отамана, військового суддю, писаря й осавула та ще підстарших: скарбника, пушкаря, довбиша, хорунжого, бунчужного й інших урядових осіб. Всі ці виборні особи складали січову старшину і заправляли всякий своїми справами, кошовий же отаман керував всіма справами Війська Запорозького і піклувався не тільки про те, щоб Військо було зодягнене й узброєне, а й про те, щоб у Січі було досить всякого припасу.

Над січовим товариством кошовий отаман мав майже необмежену владу і тільки на новий рік мусив давати одвіт товариству за свої попередні вчинки. Проте у зносинах з сусідніми державцями і

їхніми урядовцями кошовий не смів нічого рішати без згоди всього товариства, коли ж траплялося, що який-небудь кошовий щось таке рішив, не спитавшись волі ради, то запорожці зараз же били у клепало, сходилися на січовий майдан і всією радою судили кошового за те, що порушив «запорозькі звичаї»; якщо той не міг виправдатись, то скидали такого кошового з посади, а у дуже важких випадках то ще ганьбили й били.

По-сучасному б сказати, Запорозьке Військо було республікою, а кошовий отаман президентом. Тільки не звичайною республікою була Запорозька Січ, бо у республіці всякий має своє власне господарство, на Січі ж господарство було тільки січове та курінне, окремі ж запорожці не повинні були мати ніякого господарства й майна. Власністю запорожця був тільки кінь, зброя, одежа й гроші, і тільки у пізніші часи запорозька старшина почала заводити своє господарство.

Про те, чим годувати товариство, повинні були дбати курінні отамани. Кошти і всякі припаси Військо Запорозьке добувало собі здебільшого на своїх вольностях. На тій же новорічній раді всі вольності розписувалися на 38 папірцях так, щоб у всякій частині було більш-менш однаково земельного й водяного добра. На очах всього товариства військовий писар скручував ті папірці (ляси, чи жеребки) і вкидав їх у свою шапку, а

потім, добре потрусивши, давав курінним отаманам витягати ляси з шапки. Якому куреню які вольності припадали, з тих він і мав користуватись увесь рік.

Господарство січове й курінне

Напровесні по куренях запорожці знову тягли жеребки, кому з товаришів йти на вольності, а кому лишатись у Січі на випадок походу або нападу татар; а як тільки річки скидали з себе кригу, зараз же половина, а як коли, то й більше половини запорожців виходили на свої вольності рибалити й полювати. Головною здобиччю на вольностях була риба та звірині шкури. Рибу солили і, лишивши з неї стільки, скільки всякому куреню треба було до другої весни, решту одвозили продавати на Україну, а на добуті за рибу гроші купували по городах борошно, пшоно, сукна, порох та оливо. Шкури та хутро теж везлися на Україну, а звідтіля у Польщу й німецькі землі, гроші ж так само поверталися на курінне господарство.

Січове господарство мало здобутки здебільшого з військової здобичі. Під час нападів на татар або морських походів запорожці всякий раз верталися обтяжені здобиччю. З татарських степів вони приганяли до Січі тисячі коней і худоби, з турецьких же городів привозили коштовні речі, зброю, дорогу одіж, золото й срібло. Всякий козак

всю добуту їм здобич, опріч зброї, повинен був покласти докупи, і вже на Січі загальна військова рада поділяла ту здобич: звичайно, не менше, як половина її, йшла у військову скарбницю, а з останньої половини частина віддавалася на церкви й монастирі — здебільшого на січову церкву св. Покрови та на Трахтемирівський монастир, а пізніше на Київське братство, Межигірський монастир та Самарський запорозький монастир, і тільки остання частина поділялася на товариство та й то однаково на всіх: і на тих, що були у поході, і на тих, що були на ловах, на вольностях або доглядали Січ. Винятком з здобичі була тільки ручна зброя — вона не йшла у поділ, а була власністю того, хто її добув.

Щоб заправляти січовим господарством, у поміч кошовому отаманові обирався скарбник, курінним же господарством заправляли курінний отаман та кухар.

Січ Запорозька

Під Січ запорожці завжди обирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його протоки і, лишивши посередині того місця майдан, будували навкруг нього 38 довгих хат (куренів), де товариство мало б притулок під час негоди.

Опріч куренів, у Січі робилися ще такі

будівлі: 1) церква во ім'я св. Покрови; 2) паланка — будинок, де переховувалися військові клейноди, містилася канцелярія і чинився суд та розправа; 3) пушкарня — неглибокий, але просторий льох, у якому переховувалися гармати, ручна зброя, кінська зброя, зілля (порох), кулі, сірка, селітра й інше військове майно; 4) скарбниця — такий саме льох для переховування борошна, пшона, сала, риби й іншого харчового припасу. Там же у невеликих барильцях переховувалися й військові гроші.

Народні перекази і дослідження істориків сходяться на тому, що перша церква з'явилася на Січі тоді, коли вона містилася на напівзмитому острові Городищі, проти теперішньої слободи Капулівки Катеринославського повіту, нижче устя річки Чортомлику. Та Січ була збудована біля року 1575, за часів гетьмана Богданка та короля польського Стефана Баторія. Пізніше вона була прозвана Базавлуцькою, через те, певно, що острів, на якому вона містилася, належав до островів Лугу-Базавлуку. Безумовно, що церкви були й у всіх пізніших січах: Хортицькій, Томаківській, Микитинській, Алешківській та Покровській, хоч часом містилися у дуже легкій будівлі, од якої до наших часів не лишилося ніяких ознак, як, наприклад, в Алешках, де церква мала стіни й стріху з очерету. Запорожці завжди були побожні і

не жаліли на церкву грошей, як військових, так і своїх власних, так що у пізніших січах: Чортотлицькій, що містилася на березі проти Січі Базавлуцької, та у Новій Січі, над річкою Підпільною, церкви були навіть багаті.

Військові клейноди запорожців склалися з булави, бунчука, корогви, печаті й котлів, або литаврів.

Відкіля взялися у Запорозького Війська перші клейноди — невідомо, а тільки за часів Байди-Вишневецького Військо Запорозьке вже мало клейноди од польського короля і од царя Івана Грозного. Пізніше ж Війську Запорозькому дарували клейноди ще й німецький цісар, і кримський хан, і турецький султан.

Приймаючи клейноди од сусідніх державців, запорожці ніколи не вбачали у тому ознаки підданства тому, од кого приймали крейноди: навпаки, це вважалося ознакою признання незалежності Запорозького Війська, і не один раз траплялося, що, воюючи з поляками, запорожці йшли у бій з клейнодами, подарованими польським королем.

Невідомо з певністю, з яких саме часів з'явилася на Січі Запорозькій канцелярія, а тільки знаємо, що під час перебування у Базавлуцькій Січі посланця німецького цісаря Рудольфа II Ерїха Лясоти року 1594, на Коші вже мався писар та

канцелярія.

Понавколо січових будівель робилися окопи, а поверх земляних валів робилися ще засіки з дубів, а у пізніші часи — стіни, виплетені з лози й набиті глиною або викладені з лозяних кошелів, набитих глиною. У окопах лишалося двоє воріт: головні з боку степу та бокові з базару. Біля воріт робилися здебільшого виплетені з лози та набиті глиною башти, а по тих баштах ставилися гармати. Базар завжди бував за січовими окопами. Там на майдані (запорожці звали базар Гасан-Баша, або скорочено Шабаш) були побудовані крамниці й шинки, й у тихомірні часи крамарювали не тільки люди з України, а й татари, й росіяни, греки, й турки, й вірмени, й євреї.

Униз од базару на річці Підпільній був січовий Ківш (глибока затока), у котрому приставали до берега під тихомірні часи грецькі, турецькі й італійські кораблі з усяким крамом. З того краму деяка частина лишалася в крамницях Гасан-Баші; більшість же розкупували прямо з кораблів польські та московські торгові люди, що часто приїздили на Січ купувати у запорожців рибу, шкури, мед та вощину. Взагалі під тихомірні часи Запорозька Січ була значним торговельним осередком.

Військо Запорозьке не поділялося, як теперішні війська, на піхоту, кінноту та флот.

Всякий запорожець, якщо мав коня, був вершником, позбувшись же коня, ставав пішим, коли ж у Січі викликали охочих козаків іти на Чорне море, то й ті, що мали коней, і ті, що їх не мали, ставали матросами і сідали на чайки. Так само майже всякий запорожець вмів поводитись і біля гармат, і тільки у пізніші часи до гармат приставлялися окремі козаки, що вміли найкраще націлятись, і звалися вони гармашами.

Зброя у запорожців була дуже різноманітна: у XV та XVI віках перевагу мали сагайдаки із стрілами, списи, келепи та гаківниці; пізніше ж зброєю запорожців були: рушниці або мушкети, шаблі, списи й пістолі. Окрім того, у всі часи не останню роль між зброєю запорожців грали чингали, одібрані од турків ятагани й ножі.

Мушкети й рушниці були у запорожців не однакові, а хто яку добув. У одного постріли з рушниці досягали лише кроків на 100, а у інших й на 300. Шаблі були теж дуже різноманітні: хто не бував ще у походах — мав просту шаблю у дерев'яних піхвах, а хто побував та одняв у татарського мурзака чи у польського пана, той носив шаблю з срібним держалном і у срібних піхвах або у шкіряних, цяцькованих камінцями; кому ж пощастило одібрати зброю у турецького паші, так той мав шаблю часом і з золотим держакон, цяцькованим самоцвітами.

Те ж саме треба сказати й про останню зброю і про додатки до зброї — ладунки й кесети для куль, порохівниці, сідла, стремена, уздечки й інше. Всякий мав зброю таку, яку спромігся купити або яку добув од ворога.

Гармати у запорожців теж були дуже різноманітні, бо самі запорожці гармат не виробляли, а стріляли з таких, які пощастило добути од ворогів. Кількість гармат у війську була дуже не однакова. Траплялося, що після щасливого походу на море, запорожці привозили на Січ кілька десятків гармат, захоплених по турецьких галерах; траплялося ж, що при лихій годині вони позбувалися й своїх гармат.

Військовим флотом Запорозького Війська були виключно чайки, що звалися також байдаками. Правда, були випадки за часів Самійла Кішки та Сагайдачного, що запорожці користувалися у боях і кораблями, та тільки ті кораблі були не запорозької будови, а захоплені у турків. Чайки ж запорожці виробляли самі й будували їх так: днище чайки видовбувалося з товстої липи; до того днища прироблялися дубові ребра, а на ребра набивалися боки з товстих дубових дощок. Вироблена чайка мала сажнів до десяти у довжину. Після того її конопатили, приробляли на обох кінцях чайки чердаки, по яких під час походів переховувалися харчі й зброя. Під боками чайок прив'язувалися

товсті в'язанки з очерету, щоб чайка не могла йти на дно, хоч би її зовсім залило водою. З обох боків чайки було по 15–20 весел, посередині ж прироблявся станок з щоглою на одне вітрило. На одному з чердаків під час походу на море ставилася і добре прибивалася кухва з солодкою водою, а на другому було прироблено стерно. У тих випадках, коли чайками доводилося плавати Дніпром через пороги, то до чайки додавалося ще й друге стерно на передньому чердаці.

Кількість чайок у Війська Запорозького не завжди була однакова. Під час занепаду Війська або під гнітом заборон з боку польських правителів кількість чайок у запорожців зменшувалася до десятка або двох, коли ж виявлялася спромога йти на море й на турецькі городи, запорожці вмiли за два тижні зробити кілька десятків нових чайок. Іноді у Війську малося до трьох сотень чайок, але у один похід так багато чайок ніколи не виходило. У найбільших морських походах за часів Сагайдачного у море виходило до 150 чайок, а позаяк всяка чайка піднімала од чотирьох до шести десятків козаків, то у тих походах брало участь біля 7500 запорожців.

Одежа запорожців

Празникова одежа запорожців складалася з

жупана з вільотами, каптана кольорового, широких червоних або інших кольорів штанів, пояса з китайки, шапки з виндиhi, обшитої навхрест позументом, та з вільчуги (бурки).

У походи запорожці виходили у найпоганішій своїй одежі, з походу ж верталися у тій одежі, яку добували на війні.

Часом напади запорожців на турецькі землі повставали з того, що у них поносилася одежа, що вони, як казали, були «босі й голі», дома ж, під час рибальства та полювання, запорожці здебільшого ходили тільки у найпоганішій своїй драній одежі, крізь котру світилося тіло. Зате коли запорожець виїздив на Україну гостювати, то убирався в кармазиновий жупан, обував червоні сап'янці, вичищав, як скло, свою зброю й зброю на коні так, що весь грав і сявав навдивовижу селянським парубкам та дівчатам.

Військові звичаї

Коли Військо Запорозьке виступало у похід суходолом, то поділялося воно не на курені, а на полки так, що полк складався з козаків трьох і чотирьох куренів або з охочих козаків від усіх 38 куренів. На ворогів запорожці наступали хутко, у бойовищі були дуже рухливі і, щоб менше страчувати товариства, не били всією силою прямо

на ворожий табір, а завжди заходили його з боків, навіть забігали ззаду. Билися вони завзято, забуваючи про своє життя, у бранці не давалися і ран своїх не помічали, аж поки падали непритомні. Їм не було для кого й для чого берегти своє життя, бо не мали ні жінок, ні дітей, ні господарства. Зате й ворогам не було од них милосердя — рубали й кололи ворогів, поки у руках ставало сили. У бранці ворогів не брали, хіба що вже обридало лити кров; коли ж вороги починали тікати, то запорожці гнали їх, аж поки було всіх повистинають або подавлять кіньми.

За запорозькими звичаями смерть на ліжку вважалась ганебною, навіть карою Божою за гріхи, і через те у бойовищі запорожець не ховався од смерті, а йшов їй назустріч.

Здибавшись з ворогом дуже великої сили, запорожці ставали до оборони. Щоб не допустити до себе ворожу кінноту, вони обгороджували табір возами і з-за тих возів палили на ворогів з мушкетів, одбиваючись так по кілька тижнів. Якщо вороги дуже насідали, то запорожці ставали за возами у кілька рядів (лав), і поки передня лава палила, задні лави набивали рушниці та передавали переднім, так що кулі летіли дуже рясно. Для того ж, щоб вороги не порозкочували возів, запорожці прив'язували віз до воза ланцюгами.

У таких таборах запорожці одбивалися від

удесятеро більшої татарської сили, а коли ті, стративши даремно чимало людей, знімали облогу і відходили геть, запорожці зараз же сідали на коней і, догнавши татар, кидалися на них ззаду.

Великі бої запорожці ніколи не починали відразу. Щоб обдивитись краще на ворожий стан та навести ворогів на свій табір, вони насамперед висилали охочих товаришів на герць і ті, наблизившись до ворогів, викликали ворожих богатирів битись один на один, а коли ті вагалися, то запорожці починали так висміювати та ганьбити ворогів, що, здається, й мертвий встав би, щоб обстоювати свою честь. Роздратовані герцями вороги здебільшого кидалися на козацький табір, а тут їх вітали такою «залізною kwasолею» (тобто кулями), що все поле навкруг козацького табору вкривалося ворожим трупом.

Походи на море давали запорожцям ще більше небезпеки, ніж походи степові. Щоб вийти у море, треба було перш за все якось обдурити турків, що стерегли запорожців на Дніпрі нижче Січі. Я вже казав, що на острові Тавані з давніх-давен стояла турецька кріпость Аслам-город. З неї турки бачили добре і ліву, вузьку, протоку Дніпра і праву — широку, і коли треба було, палили й на ту й на іншу протоку з гармат. Пізніше, вважаючи на те, що ширшою протокою

Дніпра запорожці все-таки вміли проходити у

море, турки збудували на правому березі Дніпра проти Аслам-города ще й другу кріпость — Кизикермень, так що запорожцям з того часу доводилося проходити вже повз» дві кріпості. Коли й це не допомогло, то турки надумали протягти од Аслам-города ланцюги через увесь Дніпр до Кизикерменю на те, щоб, як запорожці плистимуть чайками, та зачеплять за ланцюги, так вони бряжчатимуть, а турки, почувши брязкіт, будуть палити по чайках з гармат.

Щоб і при тій нагоді обдурити турків, запорожці підпливали до тих городів у темну ніч і, зрубавши з десятків верб, вязали з них торок та й пускали його за водою. Торок бряжчав ланцюгами, а іноді й розривав їх; турки палили по торокові з гармат, а запорожці, підождавши, поки туркам обридне палити, непомітно й нечутно пропливали повз кріпості до лиману.

Ще трудніше було запорожцям підніматись повз ті городи вгору Дніпром, вертаючись з походу. Не один раз доводилося їм обминати ці городи суходолом, несучи чайки на плечах, а часом потопляти їх нижче городів у примітних тільки запорожцям місцях і вертатись на Січ пішки, розгубивши здобич.

Щоб спекатися перепони на Дніпрі, всі більш жваві запорозькі гетьмани починали своє гетьманування з того, що йшли походом на

дніпровські турецькі городи, що, як кажуть, болячкою сиділи запорожцям у печінках; поки ж турки поновляли поруйновані кріпості, запорожцям років 5–6 можна було безпечно виходить у море.

Де лиман сходиться з морем, запорожцям була друга перепона до походу на море — це Очаків. Тільки там морська протока має завширшки 10 верст, і запорожцям легше було обминати кріпость, а інколи проскакувати й повз турецькі галери.

У безкрайому морі запорожці завжди забачали турецькі великі кораблі й галери з високими щоглами й вітрилами далеко раніше, ніж турки розпізнавали низенькі запорозькі чайки, і через те запорожці завжди мали змогу або обминути турецькі кораблі стороною, або напасти на них несподівано. Задумавши напасти на галери, запорожці весь день стежили за ними так, щоб бачити самі тільки вітрила і щоб себе не виявити; надвечір же вони наближали свої чайки до галер з заходу, щоб проти сонця туркам неможливо було їх розгледіти, і тільки вже поночі наближалися до самих галер, обступали їх своїми чайками з усіх боків, зачіпалися гаками за чердаки галер, і поки частина запорожців палила у турків з рушниць, інші лізли на галеру по линвах та по веслах, рубали турків, розбивали кайдани невольникам, що були біля гребок, переносили з галер на чайки гроші і добро, а галери або палили, або потопляли у морі,

прорубуючи їм днища.

Зате коли на морі вставала хуртовина — біда була запорожцям; великі хвилі розкидали їхні чайки в усі боки, як тріски, і хоч не могли їх потопити, то заливали водою, перекидалися через них і змивали з чайок людей, Іноді хуртовина заносила запорозькі чайки до турецьких берегів і розбивала там об скелі. Небагато тоді запорожців рятувалося, та й ті попадали до турків у неволю. Не один раз траплялося, що з морського походу поверталася лише половина козаків, а бувало й так, що не було кому навіть звістку з моря подати про те, що все славне товариство, скільки його пішло з Січі, загинуло у морі. Ну зате коли похід був щасливий, то козаки привозили з моря величезну здобич грішми, золотом, сріблом, шовками, одежею й зброєю.

Побратимство

Запорожців не лякала небезпека й морських походів, бо головною метою їх все ж таки було визволення з неволі своїх ближніх, у всякого ж з запорожців був десь за морем у неволі або брат, або батько, сестра або мила-наречена, або щирий товариш-побратим, і всякий добрий козак-запорожець охоче йшов на небезпеку і навіть оддавав своє життя за волю свого ближнього, не

кажучи вже про родичів та побратимів.

Побратимство було у запорожців дуже розвинене й у великій пошані. Народні оповідання дають нам багато випадків, коли запорожець, одшукавши свого побратима у неволі і не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам у неволю з умовою, щоб турок випустив його побратима на волю. Всякий турок охоче на це згоджувався, бо йому було корисніше мати свіжого, здорового невольника замість знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим, поживши декілька років на волі, знову вертався в неволю, щоб визволити свого побратима, що раніше віддався за нього.

На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі у їх було все спільне: вони дарували один одному коней, зброю й інші речі. У походах побратими один без одного не з'їдять, було, шматка хліба, у боях же побратими завжди билися поруч і не раз один одного рятували од смерті або захищали своїм тілом.

Побратимство надавало запорожцям великої сили. Воно було одною з таємних причин їхньої непереможності і того, що взяти у бранці запорожця ворогові щастило дуже рідко. Коли траплялося, що одного з побратимів хтось кривдив або ображав, то другий побратим зараз же за нього заступався, коли ж побратима було зрадливо вбито,

то той побратим, хто лишився живий, був за нього месником.

Січове життя

Повернувшись з походу, запорожці, як я уже згадував, поділяли здобич; одібравши ж всяк свою частину, починали гуляти. Всякий козак неначе поспішався прогуляти все те, що йому припало; неначе умисне виставляв всім на очі своє нехтування грішми і всяким добром. Ще з середини XVI віку поза січовими окопами були шинки, по яких євреї добре торгували горілкою, а крамарі не тільки продавали козакам все, що їм було потрібне для простого козацького життя, а ще й скуповували од них добуту на війні здобич. У перші дні після походу на січовому базарі не вгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кухвами, і запорожці вибивали гопака так, що курява вставала вище куренів. Гульня протягалася кілька днів з ранку до пізньої ночі, поки стомлені козаки не падали на землю й засипали, де хто впав.

Те, що запорожці нехтували всяким добром, можна бачити з народної пісні:

Гуляв козак-нетяга сім год ще й чотири
Та прогуляв з-під себе три коні воронії,
І як на дев'ятий год навертає,

А козак-нетяга до города, до Черкас,
прибуває.

І що на козаку-нетязі три сермязі:
Опанчина рогозоя, поясина хмельоя,
Сап'янці — видно п'яти й пальці,
Шапка-бирка — зверху дірка,
Хутро голе, околиці Біг має,
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром на славу козацьку підбита:
Куди віє, туди й провіває,
Молодого козака та й прохолоджав.

Далі, коли гультяї пропивали своє добро, січове життя починало наближатись до звичайного — буденного. Військовий осавул або й сам кошовий виходили на майдан і умовляли останні гурти гультяїв покинути вже гульню та йти до куренів обідати або вечеряти. У спокійні ж часи на Січі не дуже пиячили і життя січове складалося по-іншому.

Всі запорожці вставали завжди до схід сонця і йшли на річку вмиватися або купатися. Купалися запорожці не тільки влітку, а й восени, а хто — так і всю зиму. Коли всі знову сходилися до куренів, кухарі становили по столах вагани, повні гарячої соломахи (житнє борошно, зварене з водою й засмажене олією), і запорожці, помолившись Богу,

сідали до столу та, витягнувши з халяви чобота або з-за пояса всяк свою ложку, снідали.

Після сніданку всяк брався до свого діла: хто латав свою одягу або правив чобота, а хто йшов до Дніпра прати свою сорочку. А сорочка у козака була одна: випере її у річці, обсушить на сонці та й надіває знову. Інші козаки поралися біля своєї зброї або лагодили військові човни. А чимало було й таких, що, побравши з військового косяка своїх коней, виїздили за січові окопи на герць. Найбільше охоча до герців була січова молодь, запорожець танцює. Молоді козаки виробляли на конях всякі вигадки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку, підкидали догори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кіньми рівчаки й тини; вибігали кіньми на крутобок і могили і таке інше, а далі заводилися один з одним рубатися шаблями «до першої крові».

Дивитися на герці виходили з Січі мало не всі вільні козаки, і як тільки забачать, було, у одного з тих, що билися на герці, кров, то зараз тих бійців розводили, щоб часом у запалі вони один одного не повбивали.

Тут же за січовими окопами часто бувала боротьба поміж запорожцями, а часом і кулачки — курінь на курінь.

У всякого статечного запорожця був джура. Після всякого татарського наскоку на Україну по

селах та містах лишалися тисячі посиротілих дітей. Виганяючи татар з України, запорожці, жаліючи сиріт, брали чимало хлопців з собою на Січ і оддавали годуватись до курінних кабиць. Допомагаючи там кухарям, хлопці-приймаки за кілька літ навчалися всіх запорозьких звичаїв, переслухували од захожих кобзарів всі думи та пісні і ставали навіть свідомими у минулому України та Війська Запорозького. Коли такому хлопцеві минало років 12–14, той запорожець, що привіз його з України, робив його своїм джурую. Джура чистив своєму названому батькові зброю, ходив біля його коня, їздив разом з ним у походи, приносив під час бою пити й таке інше. Пробуваючи зі своїми названими батьками у степах та походах серед небезпеки, джури часто ставали батькам у великій пригоді, а, діждавши парубочих літ, робилися найзавзятішими запорозькими козаками.

Під час запорозьких герців джури теж вибігали за січові окопи і, дивлячись на козаків, починали й собі боротися та виробляти всякі витівки, набуваючи собі хисту та завзяття.

Так протягався на Січі час до півдня, у південь же на січовій башті палили з гармати, і все товариство поспішалося мерщій до куренів; а там уже на столах парували кілька десятків ваганів з тетерею, що варилася з пшона або житнього

борошна на квасі. Біля столу курінному отаманові завжди було місце кінець столу, на покуті — під образами, і коли все товариство збиралося і ставало навкруг столу, отаман голосно читав «Отче наш», і тільки після того всі сідали на ослонах до столу.

Військова старшина: кошовий отаман, суддя, писар і осавул обідали й спали по тих самих куренях, до яких були приписані товаришами, і сідали поруч курінного отамана. Тільки уже за часів Нової Січі, у XVIII віці, запорозька старшина почала будувати собі у Січі окремі хати біля паланки.

Після тетері кухарі й їх помічники здебільшого виносили на стяблях (дошки з трохи видовбаною серединою, щоб не збігала на стіл юшка) варену або печену рибу і становили по столах. Не бракувало у запорожців на столах і трунків (напоїв). Була тут і горілка, й мед, і пиво, й брага. Все те ставилося до столу у кінвах (невеликі відра) з навішаними на них коряками, або михайликами. Всяк набирав собі з відра михайликом чого хотів і запивав їжу.

Окрім тетері, соломахи та риби, запорожці вживали ще галушки, юшку од звареної риби, куліш з салом або з олією, а іноді, хоч і не часто, їли баранину, дичину й інше. Все те варилося й пеклося кухарями на кабицях, що містилися у сінях всякого куреня.